

**TC.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**FETRET EHLİNİN İLAHİ ADALET AÇISINDAN
DURUMU**

Mesut ARTIK

**Danışman
Doç. Dr. Mehmet İLHAN**

İZMİR-2019

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum ‘Fetret Ehlinin İlâhi Adalet Açısından Durumu’, adlı çalışmamın, tarafımda akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

../10/2019

Mesut ARTIK

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Fetret Ehlinin İlahi Adalet Açısından Durumu
Mesut ARTIK

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Temel İslam Bilimleri Programı

Fetret Ehlinin İlahi Adaleti Açısından Durumunun izahını yaptığımız tezimizde İslâm tarihinin ilk dönemlerinden beri tartışılmış olan Fetret Ehli'nin durumunu inceledik. Bu görüş ve tartışmalarla ilgili ilk örneklerin h. II. yy.'ın başlarına kadar tarihlemek mümkündür. Nitekim Ebu Hanife'nin fetret ehlinin durumuyla ilgili “davetin kendisine ulaşmadığı kimse, fıkhi anlamda sorumlu değildir. İtikadî anlamda da akıllı olması ölçüsünde sorumludur.” görüşü bunların en meşhurlarındandır. Sonrasında İmam Maturidî de benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Mutezilenin bu konudaki tutumunu adalet esasları dâhilinde “insan için en iyisini yapmanın Allah için vacip olduğu” fikirleri etkilemiştir. İmam Gazali konuyu sistematik bir tarzda toparlamış ve izahları yerli yerine oturtmuştur.

Giriş ve iki bölümden oluşturduğumuz tezimizi birinci bölümünde Fetret ve adalet kavramlarının adalet ile ilişkili diğer bazı kavramların izahını yaptık. İkinci bölümde fetret ehlinin ve ilahî adalet kavramlarının özel kullanımları, itikadî mezheplerin fetret ehlinin durumu ve ilahî adalet hakkındaki görüşleri, fetret ehli açısından bazı kavramların izahı ve fetret ehli olarak dünyaya gelmenin Allah'ın adaleti açısından izahı, fetret ehli açısından inanç esasları gibi konular üzerinde durduk.

Anahtar Kelimeler: Adalet, İlahi Adalet, Fetret, Fıtrat, Hidayet, Dalalet, İnanç Esasları, Kötülük

ABSTRACT

The Evalution of People of Interegnum From The Viewpoint of Divine Justice

Master’s Thesis

Mesut ARTIK

Dokuz Eylöl Üniversitesi

Graduate Schuol of Social Sciences

Deparment of Basic Islamic Sciences

Basic Islamic Sciences Program

In our thesis which explains the status of the people of Fetret in terms of the Divine, we examined the situation of Fetret Ehli, which has been discussed since the early periods of Islamic history. The first examples of these views and discussions h. II. It is possible to date until the beginning of the century. As a matter of fact, no one in the sense of jurisprudence is responsible for the situation of Abu Hanifa's fetret. He is responsible to the extent that he is intelligent in terms of his allegation. Imam Maturidî then took a similar approach. The attitude of the Mutezili on this issue was influenced by the ideas that yap doing the best for man is wajib for Allah inde within the framework of justice. Imam Ghazali collected the issue in a systematic manner and his explanations settled in place.

In the first part of our thesis, which consists of an introduction and two chapters, we have explained the concept of Justice, Divine Justice and other related concepts. In the second chapter, we explained the concept of fetret, the status of the fetret people and some other concepts related to the concept of fetret. In the third chapter, the main subject of our thesis is the explanation of the birth of the Fetret People in terms of Allah's justice, the principles of faith in the terms of the people of the fetret, the conclusion and the bibliography.

Keywords: Justice, Divine Justice, Interegnum, Guidanq, Perversion Misguidance, Principles of Belief, Evil.

FETRET EHLİNİN İLAHİ ADALET AÇISINDAN DURUMU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix

GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FETRET VE ADALET KAVRAMI

1.1.FETRET VE ADALET	4
1.1.1.Fetret ve Adaletin Anlamı	4
1.1.2. Fetret ve Adaletin Kur'an-ı Kerim ve Sünnetteki Kullanımı	7
1.2.ADALET BAĞLAMINDA BAZI KAVRAMLAR	12
1.2.1. Hikmet	13
1.2.1.1. Hikmet'in Kelime ve İstılah Anlamı	13
1.2.1.2. Kur'an ve Hadislerde Hikmet Kavramı	14
1.2.1.3. Allah'ın Sıfatları Açısından Hikmet	18
1.2.2. Hayır ve Şer	19
1.2.2.1 Hayır ve Şerrin Tanımı	19
1.2.2.2. Kur'an ve Hadislerde Hayır ve Şerr	21
1.2.2.3. Kelamî Problem Olarak Şer	23
1.2.3. Hidayet ve Dalalet	25
1.2.3.1. Hidayet ve Dalaletin Kelime Anlamı	25
1.2.3.2. Kur'an ve Hadislerde Kullanımı	26
1.2.3.3. Kelam Açısından Hidayet	30
1.2.3.3.1. Mutezile'ye Göre Hidayetin Mahiyeti	30

1.2.3.3.2. Eş'arilere Göre Hidayetin Mahiyeti	31
1.2.3.3.3. Maturidilere Göre Hidayetin Mahiyeti	32
1.2.3.4. Kelam Açısından Dalalet	33
1.2.3.4.1. Cebriyye'ye Göre Dalalet	34
1.2.3.4.2. Mutezile'ye Göre Dalâlet	34
1.2.3.4.3. Ehl-i Sünnete Göre Dalalet	35

İKİNCİ BÖLÜM

FETRET EHLİ VE İLAHİ ADALET

2.1. FETRET EHLİ AÇISINDAN BAZI KAVRAMLAR	39
2.1.1. Fıtrat	39
2.1.1.1. Fıtratın Kelime Anlamı	39
2.1.1.2. Kur'an ve Hadislerde Fıtrat Kavramı	39
2.1.2. Hüsün Kubuh	41
2.1.2.1. Sözlükte Hüsün-Kubuh	41
2.1.2.2. Kur'an ve Hadislerde Hüsün-Kubuh Kavramı	42
2.1.2.3. İtikâdî Mezheplere Göre Hüsün-Kubuh Meselesi	44
2.1.2.3.1. Mutezileye Göre Hüsün Kubuh	44
2.1.2.3.2. Eş 'arilere Göre Husun Kubuh Meselesi	45
2.1.2.3.3. Maturidilere Göre Hüsün-Kubuh	47
2.1.3. Kaza ve Kader	49
2.1.3.1. Sözlükte Kaza ve Kader	49
2.1.3.2. Kur'an ve Hadislerde Kaza-Kader	49
2.1.3.3. İlahi Fiiller Açısından Kaza ve Kader	51
2.2. FETRET EHLİ VE İLAHİ ADALET KAVRAMININ ÖZEL KULLANIMI	53
2.3. İTİKADİ MEZHEBLERİN İLAHİ ADALET ANLAYIŞI	55
2.3.1. Mutezile ve Şia	55
2.3.2. Eş'âriyye	56
2.3.3. Mâtûrîdiyye	57
2.4. FETRET EHLİ OLARAK DÜNYAYA GELMEK	58
2.5. HZ.PEYGAMBER'İN ANNE-BABASININ DURUMU	60

2.6. İMANIN MAHİYETİ VE FETRET EHLİ AÇISINDAN İNANÇ ESASLARI	61
2.6.1. İmanın Mahiyeti	61
2.6.2. İman Amel İlişkisi	61
2.6.3. İman İkrar İlişkisi	62
2.6.4. İman Tasdik İlişkisi	63
2.6.4. Fetret Ehli Açısından İnanç Esasları	63
 SONUÇ	 67
KAYNAKÇA	70

KISALTMALAR

a.s	Aleyhi's-Selam
b.	İbn
bk./bkz.	Bakın/bakınız
çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DKİ	Dâru'l-Kütübû'l-İlmiyye
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
İFAV	M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	Miladi
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm Tarihi/Ölümü
s.	Sayfa/Sayfası
sav.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
trc.	Tercümesi
trs.	Tarihsiz.
TYEK	Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı
v.	Vefatı
vb.	Ve Benzeri
vs.	Ve Saire
Yay.	Yayın/Yayınları
y.y	Yüzyıl

GİRİŞ

Fetret Ehlinin İlâhi Adaleti Açısından Durumunun izahını yaptığımız tezimizde; insanın tabiatını ele almak istedik, tabii olarak şu soruyu kendimize yönelttik. İnsanın doğası imana müsait mi? Zira bu soru insanın iman üzere olan bir toplumda yaşaması ve inkâr toplumunu meydana getirmesi açısından önemlidir.

İnsanoğlu diğer canlılardan farklı olarak yaratılmıştır. Nitekim Kur'an'-ı Kerim'de onun ahsen-i takvim üzere yaratıldığını belirtmiştir.¹ Bununla beraber insanın yaratılmış varlıkların en aşağısına düşmesi riskiyle karşı karşıya olduğu “*sonra onu aşağıların aşağısına kattık*”² ayetinde açık bir şekilde belirtmiştir. Bu ayetlerde de görüyoruz ki insanın yaratılışı mükerrerdir. Buna karşın insanın yaşantısı kendisine verilen bu mükemmel yaratılışın elinden alınmasına hatta yaratılmışların en aşağısı olmasına sebep olduğu vurgulanmaktadır.

Peki, insanının yaratılışındaki güzelliğini devam ettirilmesini sağlayan veya esfeli safilin/yaratılmışların en aşağısı olmasına sebep olan şey nedir? Elbette ki insanın yaratılışındaki güzelliği Yaraticısının/Allah'ın güzelliğindendir. Dolayısıyla ahseni takvim üzere bir hayat sürdürülmek isteniyorsa güzellik kaynağından akan pınardan vazgeçilmemelidir; yani ihsan merkezli bir hayat yaşamak zorunludur. İşbu zorunluluk Allah'ın emir ve yasaklarına uymak ve bilhassa Allah'a iman, ahseni takvimin en temel şartıdır. Buna karşın Allah'ı inkâr ise esfel-i safilin olmanın en temel sebebidir.

Yukarıda verdiğimiz sorumuza gelecek olursak iman, insanın yaratılışında kendisine verilmiş olan en büyük nimettir; yani iman insanın doğasında var olan bir eylemdir. İşbu eylem insanın doğası gereği yüce bir yaratıcıya imanı ortaya koymaktadır.. İnkâr ise Yüce Yaraticının, imtihan dünyasında insanoğluna imanın değerini ve kıymetini ölçebilmesi için imanın zıddı olarak yarattığı ve dileyenlerin inkârına müsaade ettiği sonradan kazanılan bir eylemdir. Dolayısıyla iman insanın fitratında işlenmiş ve istenilen bir olgu iken inkâr fitrata işlenmemiş ve irade edilmemiş bir niteliktir.

---

¹ Tin, 95/4.

² Tin 95/5.

Her mahlûk, yaratıcısı olan Allah katında sorumludur. Bu sorumluluğun imtihan halinin ise Yüce Allah'ın, akıl ve irade nimetiyle donattığı insanoğluna özgü³ olduğunu pekâlâ ifade etmek mümkündür.

Gerek hak davanın ulaştığı gerekse bunun ulaşmadığı/ulaşamadığı veya tahrif edilmiş haliyle ulaştığı toplumda dünyaya gelmiş olsun her insan, Rabbi/yaratıcısı karşısında sorumludur. Bu sorumluluğun içindeki en temel hak ise Yüce yaratıcısına imandır.

Ne yazık ki, tarihin her döneminde olduğu gibi günümüz teknoloji çağında dahi insan Yaratıcısını tam manada tanımaktan geri durmuş ve yaratıcısıyla kendi arasına sürekli engeller örmüş ve ondan beri kalmıştır. Bunun en büyük delili insanlık tarihinde sayıları yüz binleri aşkın peygamberlerin gönderilmiş olmasıdır. Yine bu delil bize gösteriyor ki insan yaratıcısından vazgeçmeyi kabul etmiş olsa da Yüce Yaratıcı kulundan asla vazgeçmemiştir.

Allah Teâlâ'dan beri kalan insan, her fırsatta kendi hatasını (haşa!) Yaratıcının hatası olarak ifade etmekte geri durmamıştır. Zira tarihin pek çok sayfasında ve hatta modern ve teknoloji çağımızda insanlar, inkâra sapmış ve inkârlarını sürdürmektedirler, bu inkârlarının sebebini ise Yüce Allah'a yüklemişlerdir. Bunu Allah'ın Adalet'i açısından tartışma malzemesi haline getirmişlerdir. Biz de bu tezimiz de bu manada insanın kendi hatasından mütevellit, dünyaya gelmiş ve ilahi davet ve hakikatten bihaber olan; fetret ehlinin ilahi adaleti açısından durumunu ele aldık.

Konunun sınırlarını belirlemeye geldiğimizde ise faydalı ve akademik bir çalışma olması için konumuzda bir takım sınırlamalar tatbik ettik. Ve konuyu ilahi adalet bağlamında işlemeyi uygun gördük.

Kaynak tespiti konumuz çok yönlü olduğu için bütün kaynakları ele almak mümkün olamadığından biz kaynakçamızda tespit ettiğimiz kaynaklardan yararlanmayı uygun gördük. Bu kaynaklardan yararlanmamızın sebebine gelince, konunun kapsamlı bir şekilde ele alan temel kaynaklar olarak görmemizdir.

Tezimizde evvela konuyla ilgili ele aldığımız her bir kavramların epistemolojisini yaptık. Kur'an ve hadislerde kullanımlarını ve anlamlarını vermeye

---

Kur'an'da da ifade edildiği üzere "Allah insanları ve cinleri ancak kendisine kulluk etsinler diye yarattığını" bizlere bildirmiştir." Bkz. Zariyat, 51/56.

gayret gösterdik. Özellikle birinci bölümde fetret ve adalet kavramlarını inceledik ve adalet kavramı ile bağlantısına dikkat çektiğimiz Hikmet kavramı ve Allah'ın Hikmet sıfatı, Hayır-Şer ve Hidayet-Dalalet konularını Kur'an ve Hadisler doğrultusunda inceledik ve İtikadî Mezheplerin görüşlerini verdik. İkinci bölümde Fetret Ehli ve İlâhi Adaleti ana konu olarak ele aldık. Konuyu evvela bu iki kavramların özel kullanımlarını ele aldık ve İtikadî mezheplerin İlâhi Adalet hakkındaki görüşlerini verdik. Fetret Ehli açısından fitrat, hüsün-kubuh, kaza ve kader konularını çözümledik, ve Fetret Ehli açısından inanç esaslarını Kur'an ve hadis çerçevesinde belirledik ve fetret ehli olarak dünyaya gelmenin neticelerini açıklayarak sonuç bölümüyle bağladık.

BİRİNCİ BÖLÜM

FETRET VE ADALET KAVRAMI

1.1. FETRET VE ADALET

1.1.1. Fetret ve Adaletin Anlamı

Fetret kelimesi (ftr-yefteru-fütur) masdarından türemiş çoğulu feterat olan bir isimdir. Sözlükte, “bir şeyin şiddetini kaybedip gevşemesi ve zayıflaması”⁴ manasına gelen fetera fiilini İbn Manzur, zaaf, gevşeme, gücünü ve tesirini kaybetme ve kuyudan su çekmek için sarkıtılan ipin sürtünmenin etkisiyle zayıflaması ve kopması şeklinde tarif etmiştir.⁵ Buna mukabil Seyyid Şerif el-Cürcânî ise alev alev yanmakta olan ateşin tabii yolla sönmeye doğru bir işlev içinde olup nihayetinde sönmesi şeklinde tanımlamıştır.⁶ Diğer yandan sağlıklı olan bir bireyin hastalığa yakalanması neticesinde bedeninde beliren kırgınlık, fersizlik, halsizlik vb. anlamlara geldiği pek çok kaynakta görülmektedir.⁷ Bütün bunların yanı sıra fetret terimi Kur’an-ı Kerim’de sözlük anlamından koparılmaksızın yeni ve özgün bir anlamda kullanılmıştır. Öyle ki Maide suresinde, Medineli Yahudilerin kurnaz tutumlarından biri olan Hz. Muhammed (sav)’i zor durumda bırakmak için ileri sürdükleri, bize bundan evvel peygamber gönderilmedi, şeklindeki asılsız itirazlarına cevaben Peygamberlerin gönderilmesinde iki peygamber arasında geçen uzun bir zamanı yani peygamber gönderilmediği zamanı ifade etmek için kullanmıştır. İşbu zaman Hz. İsa (as) ile Hz. Muhammed (sav) arasında geçen zaman olarak kaynaklarda yer almasının yanı sıra çoğu dil bilimciler tarafından fetretin ayetteki kullanımının sadece yukarıda verdiğimiz iki peygamber arasındaki kesintiye işaret etmeyip herhangi iki peygamber

---

⁴ Ebu Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Rağib el-İsfehani, **Müfredat (Kur’an Kavramları Sözlüğü)**, Çeviren (çev.), Yusuf Türker Çıra Yayınları (Yay.), 3. Baskı, İstanbul, 2012, “ftr” ss. 1101-1102; Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, **Lisânu’l-Arab**, F-t-r md. Beyrut 1988, Cilt. 11, s. 430.

⁵ İbn Manzur, **Lisânu’l-Arab**, F-t-r md. Beyrut 1988, Cilt. 11, s. 430; Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük** Aydın kitapevi yayınları Ankara, 2000. s. 8.

⁶ Ebu Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî, **et-Ta’rifat**, fetret md. Beyrut, 1983.

⁷ Rağib el-İsfehani, **Müfredat**, ftr md; İbn Manzur, **Lisânu’l-Arab**, ftr md; Ebu Tahir Muhammed b. Yakup b. Muhammed el-Firuzabadi, **el-Kamusu’l-Muhit**, ftr md; Ebu Nasr İsmail b. Hammad el-Cevheri, **es-Sıhah Tacu’l-Lüğa ve Sıhahu’l-Arabiyye**, ftr md. nşr. Emil Bedi’ Ya’kub, DKİ yay. Beyrut. 1999.

arasındaki hak dinin kesintiye uğramasına işaret ettiği belirtilmiştir.⁸ Dahası “Hz. Peygamberin peygamberliğinin ilk zamanlarında vahyin bir müddet kesildiği süreçte de fetret denildiği”⁹ gibi zaman zaman bazı devletlerin tarihçesinde yönetimin zayıflamasına mukabil ortaya çıkan yönetim boşluğu için de fetret terimi kullanılmıştır.¹⁰ Yine mutasavvıflarca müridin seyrüsülûkte gösterdiği rahatlığı ifade etmek için fetret terimi kullanılmıştır.¹¹ Buna mukabil İslam kelimasında fetret terimi bir peygambere verilmiş ilahi ilkelerin ve davanın zamanla mensupları tarafında tahrif edilerek sonraki nesillerin ilahi davanın mütearife ve hakkaniyetiyle karşılaşma imkânını ortadan kaldırmaktır. Dolayısıyla bu kişiler bu dinin ilkelerinden mahrum kalarak yeterince aydınlanmamış olurlar.

Adalet kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup, *adl-ya’dilu-adlen-adaleten*-fiilinden türetilmiş bir mastardır.¹²

Adalet sözlükte doğruluk, istikamet, müsavat, aşırılığa kaçmadan orta yolu bulma, insaflı, doğru ve dürüst olmak, cevır ve zulmün zıddı,¹³ dosdoğru, zihinlerde kesinlikle yer etmiş, sabitleşmiş olan şey demektir.¹⁴ Aynı zamanda adaletin; insanın nefsinde doğru olan şeyi yapması, hakka riayetkârlık, hak tanırılık, haklılık, doğruluk, düzenli ve dengeli davranma, her şeyin ve herkesin hakkını vermektir. -Sözgelimi doğanın ve bütün canlıların haklarını veremediğimiz bu dönemde şehirlerimiz doğayı katleden beton yığınından başka bir şey değildir. Bu da insanlığın adaletten yoksun olduğunun göstergesidir.- Haksızlıklardan uzaklaşarak orta yolu tutma, bir şeyi yerli yerine koymak, insaf, eşitlik ve eşitlemek, bir şeyin mukabili olan karşılık, nafile, fidye, beraberlik” gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁵

⁸ Cevheri, **es-Sihah Tacu’l-Luğa ve Sihahu’l-Arabiyye**, ftr md; Ebu’l-Feyz Muhamme el-Murtaza ez-Zebidi, **et-Tacu’l-Arus**, ftr md; Ebu Hasen İzzeddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l- Esir, **el-Kamil fi’t-Tarih**, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar yay. 2016, Cilt. 3, s. 408.

⁹ Buhari, Teheccüd, 18; Müslim, Zühd, 41.

¹⁰ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ**, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi yay. 20. Baskı, 2016, s. 304.

¹¹ İmam-ı Rabbani Ahmet Faruk es-Serhindî, **Mektubat-ı Rabbani**, çev. Ali Kara, İstanbul, 2017, s. 756; Ebu’l-Kasım Zeynu’l-İslâm Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risalesi**, Semerkant yay. 1. Baskı, İstanbul, 2005, s. 543; Ebu Abdurrahman Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia es-Sülemî, **Tabakatu’s-Sûfiyye**, ter. Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi yay. 1. Baskı, İstanbul, 2018, Cilt. 4, s. 457.

¹² Rağıb el-İsfahanî, **Müfredat**, adl md. ss. 680-681.

¹³ Seyyid Ahmed Asım Efendi, **Kamusu’l-Muhît Tercümesi**, çev. Mustafa K. Eyüp T. Türkiye Yazma Eserleri Kurulu (TYEK) Yay. İstanbul, 2013, Cilt: 3, s. 1430.

¹⁴ Cürçânî, **et-Ta’rifat**, Kahire, 1991, s. 153.

¹⁵ İbn Manzur, **Lisânu’l-Arab**, F-t-r md. Beyrut 1988, Cilt. 11, s. 430. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük** Aydın kitapevi yayınları Ankara, 2000. s. 8.

Adl kelimesi, tef'îl (addele-yuaddilu -ta'dil) babına nakledildiğinde eşitlik anlamına gelir. Araplar bunu şöyle ifade ederler: “sevahuma: addele el-mevazinu ve'l-mekayil” : bir şeyi eşit yaptı. Adl, (an) harf-i cer'i ile kullanıldığında bir şeyin yoldan saptığını ve geriye döndüğünü ifade etmek için kullanılır. Mesela, komşu yoldan saptı (carun adlû an tariki) şeklinde kullanılır. Adl kelimesi bazen kemiyet ve keyfiyet yönünden ortak olan bir şey için de kullanılır. Ne sıcak ne soğuk olan su (mau mutedilun beyne'l-baridi ve'l-harri) örneği verilebilir. Arapçada bir şeyin tam karşılığı, değeri ve kıymeti anlamında da adl kavramı kullanılmaktadır. Mesela, onu şu fiyata al! (hazzu adluhu keza ev keza eyyü kıymetihi!) şeklinde kullanılır.¹⁶

Adl ölçsüzlük ve oransızlık kavramının karşıtıdır. Bütün evreni kapsayan bir ölçü düzeyindedir. Eşitlik anlamında kullanıldığında ise her türlü ayrımcılığın ve ayrıcalık gözetmenin giderilmesi anlamına gelir.¹⁷ Yani, herkesin istihkakını, hak ettiği değerin gözetilmesi, eşit haklara sahip kişiler arasındaki istihkakın gözetilmesi, eşit davranmaktır.¹⁸

Buna göre adaletin geldiği anlamları, kişinin kendi davranışlarında veya hükümlerinde en doğruya uyması, hüküm verildiğinde hakka riayet edilmesi yani hakka göre hüküm vermek. Olaylar ya da kişiler arasında taraf tutmaksızın eşit olmak ve eşit tutmak, yapacağı herhangi bir işte orta yolu gözetmek, bir şeyi olması gereken yerine koymak. Liyakat ve vazifeye/yapabilirliğe riayet etmek, istikamet/dosdoğru yol üzere olmak, eş/tamamlayıcı, benzeri, suçun ölçüsündeki ceza veya iyiliğin tam karşılığı olan mükâfat, şeklinde ifade etmek doğru olur.

Adl kökünden türeyen “âdil” kelimesi ise, adaletli ve merhametli olan, hükmettiği vakit haktan hiçbir suretle şaşmayan, haklıya hakkını ve haksıza cezasını veren, bunu bir prensip olarak her bir canlıya uygulayan, her şeyi eksiksiz yerli yerince yapan, hak ve hukuka riayet eden demektir.¹⁹

Bütün bunların yanı sıra Arapçada “’adl” sözcüğü sözlük anlamı hakka riayet etmek, sırat-ı müstakim üzere dengeyi gözetmek, adaletten ayrılmamak, şeklinde

¹⁶ Asım Efendi, **Kamusu'l-Muhit Tercümesi**, Cilt: 3, s. 1431; Ragıb el-İsfahani, **el-Müfredât**, adl” s. 683; el-Cevheri, **es-Sıhah Tacu'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye**, adl md. s. 156; Zebidi, **et-Tacu'l-Arûs**, adl md.

¹⁷ Bkz. Recep Yüner, **Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Ekollerine Göre Allah'ın Adaleti Meselesi** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri, 2005, s. 2.

¹⁸ El-Cevheri, **es-Sıhah Tacu'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye** Beyrut.

¹⁹ Ragıb el-İsfahani, **el-Müfredat**, adl md. s. 682.

tanımlandığı da görülmektedir. Nitekim şu ayeti kerimede; *Ey iman edenlere Adaleti titizlikle ayakta tutun sizden biriniz kendisi, ana-babası ve akrabaları aleyhinde de olsa şahitlik yaptığı da Allah için şahitlik edin*²⁰ dikkat çekildiği üzere doğru yoldan sapmamak olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra adl, kâinatın yaratıcısı ve düzenleyicisi yaratması ve düzenlemesi her daim devam devam eden Yüce Allah için daha ziyade zatıyla kaim olmuş isim ya da sıfat olarak kullanılmıştır.

Allah'ın isim ve sıfatlarından sayılan adl, mutlak manada zulümden uzak olan hiçbir suretle adaletten şaşmayan manasına gelir. Yani, asla zulmün kendisinde vuku bulamayacağı, hükmünü hak ile icra eden mutlak manada sözü ve özü hak olandır. Bütün yaratılmışlara karşı, bütün anlarda adaleti ile hükmeden, adalet hâkimi, çok âdil olup, kudreti sonsuz olan her türlü eksiklikten münezzeh olan demektir.²¹

Arapçada adalet kelimesinin türediği kök olan adl ile aynı anlama gelen pek çok kelime vardır. *Kıst*²², *istikame*²³, *sıdk*, *hakk*, *vasat*, *mizan*, *nasib*, *hisse*, *teadil*, *et-takvim*, *kavvam*, vb. kelimeler adl ile aynı anlamda kutlanılmaktadır. *Zulüm*, *bağ*, *el-fahşaa*, *cevr*, *et-tağya* vb. kelimeler ise adl'in zıddı olarak kullanılmıştır.²⁴

1.1.2. Fetret ve Adaletin Kur'an-ı Kerim ve Sünnetteki Kullanımı

Fetret kavramı ve fetret kökünde türeyen kavramlar Kur'an'ı Kerimin muhtelif yerlerinde farklı şekillerde kullanılmıştır. Bunların en dikkat çeken Maide suresinde geçen “*Ey ehli kitap! Peygamberler arasının kesildiği/fetret bir sırada bize ne müjdeleyici bir peygamber geldi nede bir uyarıcı demeyesiniz diye işte size işte size hakikati açıklayan elçimiz geldi. Elbette size bir müjdeleyici ve uyarıcı gelmiştir. Allah ki her şeye hakkıyla gücü yetendir.*”²⁵ Mealindeki ayettir. Bu ayeti kerimenin Medine'deki Yahudi kabilelerin çeşitli itirazları üzerinde nazil olduğu kaydedilmektedir.²⁶ Ayette Yahudilerin iddialarında doğru olmadıkları ifade edilmiş,

²⁰ Nisa, 4/135.

²¹ Ebu Hamid Muhammed Gazali, **el-Maksadu'l-Esna fi Şerhi Esmâ'l-Hüsna**, thk. Ahmet Kabanî, DKİ yay. Beyrut, trs. s. 200; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, XI, 430; Bkz. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, s.10-11.

²² Ragıb el-İsfehâni, **Müfredat**, ksd md.

²³ Ragıb el-İsfehâni, **Müfredat**, kvm md. S.880; bkz. Fussilet suresi, 41/6, 30.

²⁴ Bkz. Firuzabadî, **Kamusu'l-Muhît**, “bğy”, “fhş”, “cvr” “tğy” md.

²⁵ Maide, 5/19.

²⁶ Hasan Tahsin Emiroğlu, **Esbab-ı Nüzul (Kuran Ayetlerinin İniş Sebepleri)**, Yasin Yay. İstanbul, 2014, s. 577.

bununla yapmak istedikleri şeyin müminlerin gönüllerine şüphe düşürmek ve Hz. Peygamberi yalanlamak olduğu söylenebilir. Yahudiler buldukları her fırsatta Hz. Peygambere karşı çeşitli komplo ve sahtekârlıklarda bulunuyorlardı. Ancak her seferinde Allah'ın yardımı ve inayetiyle Efendimiz muvaffak oluyordu.

Müfessirler bu ayetin tefsirini yaparken İsrailoğulları muhatap alınarak indirilen ayetin herkese hitap ettiğini ifade ederek Yahudilere İsa'dan sonra kendi içlerinden beklentilerini aksine²⁷ seçilmiş bir peygamber gönderilmemiş olsa da Hz. Muhammed(sav) Allah tarafından İsrailoğulları dahi olmak üzere bütün insanlara gönderilmiş bir peygamberdir. Yahudilere ve onların aracılığıyla böylesi bir hataya düşenlere demek isteniyor ki ey siz yalancılar eğer söyledığınızde doğruysanız işte size gerçek peygamber hadi ona uyun! Ne var ki siz asla yanlıştan dönmezsiniz. Bunun yanı sıra İslam tarihinin ilk kaynaklarında geçmemekle birlikte sıhhat yönüyle zayıf olan h. III. yy. kaynaklarında ortaya çıkan, Hz. İsa (as) ile Hz. Muhammed (sav) arasında geçen altı asırlık sürede Araplara peygamber olarak gönderilmiş olan iki peygamber olduğu kaydedilmektedir.²⁸ Bunlar Semud kavminin devamı olan ve Kur'an'da bahsedilen Ashab-ı Ress²⁹ kabilesine gönderilmiş olan ve bir rivayete göre kızı ya da oğlunun Medine'de Hz. Peygamberle görüştüğü ve İslam'ı kabul ettiği Hanzale b. Safvan diğeri Gatafan'ın Abs kabilesine gönderilmiş olan Halid b. Sinan'dır.³⁰

Hz. Peygamber'den rivayet edilen pek çok hadiste fetret kavramının sözlük anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Kuranda da kullanıldığı üzere hadislerde yine terim anlamı kullanılmış ve Yahudilerin bize bir uyarıcı gelmedi diye dillendirdikleri yalanları ifşa edilmiştir. Bazı rivayetlerde Hz. Peygamberin cahiliye döneminde yaşamış olan Kuss b. Saide Varaka b. Nevfel vb. kişilerin İbrahim'in dini üzere olduklarını ve cennet ehlinden olduklarını söylemiştir.³¹

---

²⁷ Medineli Yahudiler bi'setten önce Evs ve Hazrec kabilelerine mensup Medineli Araplara, içimizden bir peygamber gelecek ve biz ona uyacağız sizi bu memlekettten çıkaracağız demişlerdi. Bkz. Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, çev. Mehmet Yazgan, Beyan yay. 2009, s. 138.

²⁸ Ebu'l Fidâ İmamuddin İsmail b. Şihabuddin Ömer İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)**, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay. İstanbul 1994, Cilt 2. Ss. 262-267.

²⁹ Furkan, 25/38; Kaf, 50/12.

³⁰ Bkz. Ebu'l-Fazl Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razî (Fahreddin er-Razî), **Mefatîhu'l-Gayb**, Ankara,1992, Cilt: 8, s. 44; Ebu Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, **Keşşaf**, çev. M. Coşkun Ö. Çelik vd. T.Y.E.K. yay. İstanbul 2016, Cilt 3, s 36.

³¹ Bk. Buhari, Teheccüd, 18; Müslüm, Zühd, 41.

Adalet kavramı ve ilişkili kavramların Kur'an'da kullanımlarına gelince, son ilahi din olan İslam'da elzem bir kavram olan adalet, Yüce Allah'ın kelimasında ekseriyetle "adl, kist, hakk ve mizan" şeklinde kullanıldığını görülmektedir. Buralarda fiil-i mazî, "adle, adela" şeklinde, fiil-i muzarî "ye'dilu, te'dilu, tuksitu" ve kelimenin kök hali olan mastar şeklinde ifade edilmiştir. Emir sıgasıyla başka fiillerle kullanıldığında ise adl mastarı (bi) harf-i cer ile "bil-adl" adil anlamında kullanılan hak temel kökü "bil-hakk" ve kist mastarı "bil-kist" şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Adl kökünden türeyen *adâlet* sıgası ise Kur'an'da geçmemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de adl ve kisd kavramlarının geçtiği ayetlerde üzerine durulan konuları izaha geldiğimizde ise şu şekilde açıklamak mümkündür

Tevhit demektir: *Haberiniz olsun ki Allah, size adaletli olmayı, ihsanı ve akrabaya yardım etmeyi/vermeyi emreder.*³² İbn Abbas bu ayeti, "Adâlet, Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet etmek, ortak ve benzerleri ortadan kaldırmak, Allah'ın birliğine inanmaktır"³³ diye tefsir etmiştir. Dolayısıyla adalet, Yüce Yaratıcının en temel hakkı olan Ulûhiyettir ki, asla ve katta ortaklığı kabul etmeyen tevhit inancı demektir.³⁴

Her şeyi en isabetli şekilde düzeltmek ve ekmel hale getirmektir. *O Allah ki, seni yarattı, düzen verdi, denkleştirdi/adeleke.*³⁵ Ayetindeki (adeleke) sözü her bir uzvun yani; ayneyn/iki gözün, şefeteyn/iki dudağın üzneyn/iki kulağın, yedeyn/iki elin, kademeyn/iki ayağın vb. çift yaratılmış uzuvların dengeli oluşu, beden münasip ve intizamlı oluşu, insan vücudunun kusursuzluğunu ve mükemmel biçimin yaratılmış olduğunu ifade eder.

Doğru yoldan ayrılmamak ve haktan sapmamak: *"Onun için haktan ayrılıp da/ta'dilû nefsinizin arzusuna uymayın."*³⁶ Ayetindeki (ta'dilû) sözü haktan ayrılma, sapma anlamlarına gelir.

---

³² Nahl, 16/90.

³³ Firuzabadi, *Tenviru'l-Mikbas min Tefsiri İbn Abbas*, çev. Cevher Caduk, İlkharf yay. İstanbul, 2016, Cilt 2 s 326.

³⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (Yazır), *Hak Dini Kur'an Dili*, DİB yay. İstanbul, 2006, Cilt 5, 1, s 241.

³⁵ İnfitar, 82/6-7.

³⁶ Nisa, 4/135.

Bir şeyin kıymeti, tam karşılığı dengi, anlamında: “Yahut bir kefarete vardır ki, o nispette fakarıyı doyurmak veya onun dengi/adl oruç tutmaktır.”³⁷ Ayetindeki (adl) sözü ise kıymet, eşit, denk gibi anlamlara gelir.

Bir şeyin karşılığı, fidiye anlamında: Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın kullarının hareketlerine dikkat etmeleri ve Yüce Yaratıcının huzuruna günahkâr olarak çıkmamaları gerektiği belirtilir. Çünkü orada, kimse kimseye yardım edemeyecek, kimseden fidiye kabul edilmeyecek ve şefaatin de bir faydası olmayacaktır. Bir başka ayette ise şöyle buyrulmaktadır. “Kimsenin, kimse yerine hiçbir şey yapamayacağı, kimseden fidiye/adl kabul edilemeyeceği, şefaatinde fayda vermeyeceği ve bunlara hiçbir taraftan yardım edilmeyeceği o günün azabından korununuz.”³⁸ Buradaki (adl) kelimesiyle kastedilen hiç kimsenin, kimse için başına gelecek azabı hiçbir şekilde defedemeyeceği ve fidiye karşılığı suçun bağışlanmasının mümkün olmayacağı demektir. Yine başka bir ayette ise şöyle buyrulmaktadır: “Ve öyle bir günden korununuz ki kimse, kimse için bir şey ödeyemez. Kimseden şefaate kabul edilmez. Kimseden fidiye/adlün de alınmaz. Hem onlara yardım da olunmaz.”³⁹

Hak ile hükmetmek: Kur'an-ı Kerim'de, adl terimi Allah ve insanlar hakkında “hak ile hükmetmek ve hakkı yani doğruyu yapmak” anlamında da kullanılmıştır. Örneğin şu ayette Allah hakkında kullanılmaktadır: “Rabbinin emir ve yasakları doğruluk ve adâlet/adlen yönünden tastamam oldu. Onun kelimelerini değiştirebilecek kimse yoktur.”⁴⁰ Ayetindeki (adlen)sözüyle hem Allah'ın sözünün doğru ve hakikat olduğu bildirilmiş hem de insanların sözlerinde âdil olmaları istenmiştir. Şu ayetlerde ise insanlarda bulunması gereken doğruluk ve adâletten bahsedilmektedir: “Eğer müminlerden iki taife vuruşurlarsa, hemen aralarına girin, barıştırın. Şayet biri diğerine karşı haksızlıkla üste çıkmak sevdasını beslerse, o vakit haksızlık eden taifeye karşı vuruşun: Ta ki onlar Allah'ın emrine dönene kadar. Eğer dönerse, o vakitte adâletle/adl aralarını bulun, hem her hususta adaletli olun, çünkü Allah, âdil olanları sever.”⁴¹ “Sonra müddetlerini doldurmaya yaklaştıklarında, onları güzellikle tutun yahut güzellikle ayırın ve sizlerden adâlet/adlin sahibi iki erkeği şahit tutun. Şahitliği

---

³⁷ Maide, 5/95.

³⁸ Bakara, 2/123.

³⁹ Bakara, 2/48.

⁴⁰ En'am, 6/115.

⁴¹ Hucurât, 49/9.

de Allah için doğru eda edin! ⁴² Allah, size mutlak olarak şunları emrediyor: Emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle/adl hükmetmenizi. ”⁴³ Allah Teâlâ bu ayetlerle insanın doğru olmasını, insanlar arasında hüküm verirken adâletle hükmetmesini, şahitlik ederken de şahitliğin Allah için doğru eda edilmesini bildirmiştir.

Şirk koşmak anlamında: “Onlar Rablerine başkalarını eşit tutuyorlar/ya’dilûn.”⁴⁴ Ayetindeki (ya’dilûn) sözüyle Allah Teâlâ’ya başkasını denk tutma anlamı kaydedilmektedir.

Bütün bunların yanı sıra, Yüce Allah’ın Kelamı ve Hz. Peygamber Efendimizin hadislerde adaletin, ekseriyetle “nizam/düzen, mizan/denge, denklik/eşitlik, hakk/hakka uygun hüküm-verme hükmü devam ettirme, sırat-ı müstakim üzere kaim olma, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık, vb. anlamlarına geldiğini görmekteyiz. “Ey insan seni yaratan şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert rabbine karşı seni ne aldattı?”⁴⁵ Ayetlerinde insanın anne karnındaki ilk oluşumu ve hiçbir şeye benzemezken onu en güzel biçimlendiren yüzünü ve parmak uçlarındaki izlerini kendisine özgü kılan ve vücudunun her bir uzvunu dengeli yaratan yaratıcısının adaletine karşı nankörlük içinde olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte birçok ayette geçen insanın ruhi ve manevi yapısındaki denge ve ahengi ifade eden durum adalet kavramının kapsamına girmektedir. İşbu durum, Tin suresinde “Şüphesiz biz insanı tastamam bir biçimde; ahsen’i takvim üzere yarattık.”⁴⁶ ve Şems suresi “Andolsun nefsi biçimlendirip şekil verene/tesviye edene”⁴⁷ tabirleri ile ifade edilmiştir. Aynı şekilde Yüce Allah Hz. Peygamber’in adalet sıfatını “(Ey Muhammed) Bundan dolayı sen de emrolunduğu gibi dosdoğru ol! Onların heva ve heveslerine uyma! Ve şöyle de: ben Allah’ın daha evvel indirdiği bütün kitaplara iman ettim ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de rabbimiz sizin de rabbinizdir.”⁴⁸ Ayetinde belirttiği üzere kazanabilmesi, emrolunduğu davayı yerine getirmesi bu konuda insanların heva ve heveslerine aldırmandan/alданmadan Yüce

---

⁴² Talak, 65/2.

⁴³ Nisa, 4/52.

⁴⁴ En’am, 6/52.

⁴⁵ İnfitar, 82/6-8.

⁴⁶ Tin, 95/5.

⁴⁷ Şems, 91/7.

⁴⁸ Şura, 42/15.

Allah'ın ayette emrettiği doğru yolda olması ve evvelki kitaplarda da takdir ettiği ebedi gerçeklere inanması esasıyla mümkün olacağının kesinliği belirtilmiştir.

Yüce Allah, Kur'an'ı Kerim'de, *“Allah şu iki kişiyi de örnek vermektedir ki, onların biri konuşma duyusundan yoksundur ve herhangi bir işe kudreti olmayan ancak efendisi için eza ve cefaya sebep olan köledir. Herhangi bir işe göndere dursun asla faydalı bir netice alamaz. Diğeri ise adaletiyle hükmeden ve efendisinin her isteğini tastamam yapan doğru yol üzere olanıdır. İşte bu ikisi hiçbir olur mu?”*⁴⁹ Adalet sıfatlarından mahrum olan kimseyi lal, yardıma muhtaç ve hiçbir iş görmeyen faydasız bir köleye benzediğini ve bunun çok büyük rezalet olduğu ifade edilirken, öyle birinin, adalet erdemini hayatının ölçüsü kılmış, dolayısıyla sıratı müstakim üzere olanla asla aynı kefeye konulamayacağı belirtilmiştir.

Netice itibarıyla, Yüce Allah insanlardan adaleti titizlikle ayakta tutmalarını ve kendileri ve yaşadıkları toplumun kemali için adalet ölçüsünü hakkaniyete dayandırmalarını emretmiştir. Zira nasıl ki ihtida/hidayete ermek hakka riayetle mümkün ise aynı şekilde adalet de ancak hak merkezli ayakta tutmak mümkün olur. Böyle iken kulunun adalet üzere kaim olmasını murad eden hatta emreden yaratıcının adaletten yosun olması düşünülemez.

Adaletle ilişkilendireceğimiz bir takım kavramları aşağıda anlatacağımız yeni konumuzda bu kavramların Kur'an-ı Kerim ve Hadislerdeki kullanımını işleyip İtikadi Mezheplerin görüşlerine temas edeceğiz.

1.2. ADALET BAĞLAMINDA BAZI KAVRAMLAR

İslam dininde adalet kavramı çok yönlü olup birçok kavramla ilişkilidir. Bunların başında hikmet, kaza ve kader, hüsün-kubuh hayır-şer ve dalalet kavramları gelmektedir. Aşağıda adalet kavramının bunlarla olan ilişkisini izah edeceğiz.

---

⁴⁹ Nahl, 16/76.

1.2.1. Hikmet

Adalet kavramı hikmet kavramıyla pek çok yönden ilişkisi bulunan bir kavramdır. Bilhassa Allah'ın bir sıfatı olarak ele aldığımızda adaletin, hikmet ile olan ilişkisine değinmeden konuyu anlamak mümkün olmayacaktır.

1.2.1.1. Hikmet'in Kelime ve İstilah Anlamı

Sözlükte hikmet kelimesi “*hakkeme-yuhakkimu-hükmen*” fiilinden isim olmuş bir kelimedir. Kelime anlamı, “hükmetmek, ata gem vurmak, yargıda bulunmak/mahkeme etmek, menetmek” şeklindedir.⁵⁰ Ayrıca ‘yargılamak’ manasındaki mastar olan “hüküm”den isim olduğu da ifade edilmiştir. Yine, “engellemek, alıkoymak, gemlemek; sağlam olmak” anlamlarını taşıyan “ihkâm” mastarıyla bir anlam ilişkisi olduğu vurgulanmıştır.⁵¹ Çoğulu *hikem* olan hikmet kelimesi daha ziyade, irade sahibi insanı sıratı müstakim üzere olmasını sağlayan, hakka ve hakikate ulaştıran ve her türlü çirkinlik ve fuhşiyattan uzak tutan hak sözdür. Bu ahlâk ve hakkaniyet içerikli güzel söz ve sözlere hikmet denildiği gibi hüküm de denilmiştir.⁵² Öyle ki Hz. Lokman (as) için hikmetli sözlere sahip olan Hekim Lokman isimi/lakabı verilmiştir.

Hikmet kelimesi Yunancada sofia/sofiya kelimesiyle de ifade edilmiştir. Dolayısıyla ‘Filo-sofiya/Felsefe’ kavramındaki, “*hikmet sevgisi*” yani ilim, anlayış, kavrayış anlamlarında kullanılmıştır.

Hikmet kavramı İslam tarihinin her döneminde pek çok İslam âliminin üzerinde fikir beyan ettiği bir kavramdır. Misal Seyyid Şerif el-Cürcânî’ye göre, “Hikmet, insanın gücü ölçüsünde nesnelerin mahiyet ve hakikatlerini bilmesidir.” Ayrıca hikmetin “ilim-amel bütünlüğü, gerçeği ifade eden her türlü söz, gereksiz lafızlardan arındırılmış akla uygun özlü söz” vs. tanımlarının da yapılacağına dikkat çekmiştir.⁵³

⁵⁰ İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut, trs. Cilt. 3. hkm md; İsfehâni, **Müfredat**, hkm md.

⁵¹ İsfehâni, **Müfredat**, hkm md.

⁵² Ebu Bekir Muhammed b. Hasan el-Ezdi, **Cemheretu'l-Lüğa**, nşr. İbrahim Şemsettin, hkm md. DKİ yay. Beyrut, 2005, Cilt.2, s. 165.

⁵³ Cürcânî, **et-Ta'rifat** Hikmet md.

İsfehâni ise, hikmet kavramının, aklın erdemi manasına mukabil geniş anlamdaki haline dikkat çekmiş ve bilhassa bunun üzerinde fikir beyan etmiştir. Buna göre hikmet, ilmin faydalı ve hayırlı olanı, eylemin hak ve hakikate uygun olanını ifade eden bir isimdir.⁵⁴

Reşid Rıza, hikmet terimini “İnsan iradesini hayrın ifadesi olan faydalı amele sevk eden doğru bilgi” olarak tanımlamıştır.⁵⁵ Böylece, hikmete akıl sayesinde ulaşılabileceğine dikkat çekerek aklı, bir tür alet saymıştır. Dolayısıyla Hikmetin akıl ve hür iradeyle olan ilişkisinden mütevellit, boş ve zihni meşgul eden “*mâ lâ yâğni*” söz ve davranışlardan farklı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶

Cumhuriyet döneminin en önemli müfessirlerinden Elmalılı, Hak Dini Kuran Dili adlı meşhur eserinde hikmet terimini büyük bir titizlikle ele almış ve kendisinden önceki müfessirlerin ve mütekellimlerin görüşlerini büyük ölçüde aktarmış ve bunlar arasında tahlil ve terkiplerde bulunmuştur. Tahlillerinin bir neticesi olarak Elmalılı, hikmetin birçok kavramla olan ilişkisine dikkat çekmiş bu yönüyle hikmet kavramının kapsam olarak ne kadar geniş olduğunu ortaya koymuştur. Bunlardan bazılarını şu şekilde vermek mümkündür; hikmet fayda kavramıyla bir ilişki içindedir zira hikmet, emri bil maruf nehyi anil münker demektir. Diğer de sebep kavramıyla olan ilişkisidir, buda hikmetin “sebebin sebebi” demek olduğunu ifade eder. Dolayısıyla en genel şekliyle hikmeti ifade edecek olursak, “doğru bilgi ve faydalı iş” şeklinde tanımlamamız isabetli olur.⁵⁷

1.2.1.2. Kur'an ve Hadislerde Hikmet Kavramı

Kur'an-ı Kerîm'de hikmet, pek çok anlamda kullanılmıştır. Mesela Kur'an'daki bir kullanıma göre hikmet Peygamber Efendimize ve diğer birçok peygambere verilmiş bir nimettir. Nitekim “*Olgunluk/erginlik çağına ulaşınca ona hikmet/derin kavrayış ve ilmi verdik. İşte biz iyi davrananları böyle mükâfatlandırırız.*”⁵⁸ “Allah Davut’a hikmeti verdi ve onu hükümdar yaparak ona

⁵⁴ İsfehâni, **el-Müfredat**, hkm md.

⁵⁵ Muhammed Reşid Rıza, **Tefsîrü'l-Menâr**, çev. Mehmet Erdoğan, Ekin Yay. İstanbul, 2017, s. 234.

⁵⁶ Reşid Rıza, **Tefsîrü'l-Menâr**, s. 245.

⁵⁷ Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Cilt 6, s 457.

⁵⁸ Yusuf, 12/22.

ilmin faydalısından dilediğini öğretti.”⁵⁹ “Allah ki, Meryem oğlu Mesih’e, hikmeti, yani; hak kitap olarak Musa’ya verilen Tevrat’ı ve İsrail oğullarını sapkınlıktan alıkoyacak olan incili öğretti.”⁶⁰ vb. ayetleri buna örnek olarak gösterilebilir.

İkincisi hikmet, Hz. Peygambere talim ettiği görevin bir gereği olarak muhataplarına öğretmesi için verilen bir görevdir. *“Rabbimiz! (İbrahim’in) Ey Rabbim benim zürriyetimden tertemiz bir nesil çıkar ve onlara, onları hakka çağıran batıldan alıkoyan; onlardan olan bir resul gönder ki onları dosdoğru yol üzere kılsın ve imanlarını tevhit üzere devam ettirsin. Hiç kuşku yok ki sen mutlak kudret ve hüküm sahibisin.”⁶¹ “Şüphesiz size, sizden olan ve içinde kelimamızı öğreten, sizi her türlü fuhşiyat ve azgınlıktan tertemiz kılan, aranızda Kur’an’ı öğreten ve açıklayan ve hikmeti yani kendi kendinize bilmenizin mümkün olmayan ilmi öğreten sizi çok seven size karşı çok halim yumuşak ve merhametli olan bir peygamber gönderdik.”⁶² Mealindeki ayetlerde kast edilenin Hz. Peygamber efendimizin bizzat sünneti olduğu vurgulanmıştır.*

Üçüncüsü hikmet, Yüce Allah’ın dilediği kullarına bahşedeceği büyük bir nimet ve büyük bir servettir. İşbu husus şu ayette çok açık bir şekilde dile getirilmiştir; *“Allah ki kimi dilerse ona hikmetten pay vererek onu şeref sahibi kılar. Zira her kim hikmet verilenlerden olmuşsa hiç kuşku yok ki ona büyük bir mükâfat verilmiştir. Ne var ki bunun değerini yalnızca selim akıl verilenler kavrar.”⁶³ Hz. Peygamber efendimiz(sav)’ın İbn Abbas için “Allah’ım ona derin anlayışı/hikmeti ver.”⁶⁴ Şeklideki duası da bu konuda hadisten bir delildir.*

Dördüncüsü ise Hikmet, müminlerin kulların başta tebliğ ve davet olmak üzere bütün işlerini ona göre yapması gereken temel mükellefiyetidir. Nahl suresinde bu husus şu şekilde ifade edilmiştir. *“(Ey Muhammed) Allah yoluna çağırdığın zaman onları, hikmet yani kusursuz bir ilimle ve güzel vaazlarla çağır! Onlarla tartıştığın zaman en güzel suretle haddi aşmadan mücadele yap! Hiç kuşku yok ki, Allah doğru*

---

⁵⁹ Bakara, 2/251.

⁶⁰ Âl-i İmran, 3/48.

⁶¹ Bakara, 2/129.

⁶² Bakara, 2/151.

⁶³ Bakara, 2/269.

⁶⁴ Buhari, Dua, 65; Müslim, İman, 29.

yoldan çıkanları elbette bilendir. Sıratı müstakim üzere olanları da elbette kusursuz bilmektedir."⁶⁵

Bütün bunların yanı sıra Kur'an-ı Kerim'de geçen hikmet teriminin "nübüvvet" anlamına geldiğine dikkat çeken Fahreddin er-Razi, Bakara suresini yukarıda zikrettiğimiz ayetini bu manada şu şekilde ifade etmiştir. "*Allah ona (İsa'ya) kitabı (yazmayı), hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek.*"⁶⁶ Hikmet teriminin ilahi kitaplardan evvel verilmiş olmasını, Tevrat, İncil'e ve diğer ilahi mesajlardaki hakikatin yani bilinmeyenin kavranmasının ne sadece akıl ne de şeriatla/şeri ilimlerle bilinemeyeceğini ancak akıl ve şeri ilimlerin öğrenilmiş olmasıyla mümkün olacağına işaretler. Dolayısıyla Razi, burada ilahi mesajların muazzam derinlikteki ifade ve bilgilerinin anlaşılması ve kavranmasının ancak hikmet sıfatını haiz olmakla mümkün olacağını belirtmiştir.⁶⁷

Efendimiz(sav)'in hadislerinde tıpkı Kur'an-ı Kerim'de geçen anlamları ışığında, hikmet teriminin çokça geçtiği görülmektedir. "*Hikmet müminin yitiğidir, onu bulduğu yerde alır.*"⁶⁸ Şeklinde rivayet edilmiş hadis Müslümanların, insanlık için elzem olan bilgiyi ve doğru sözün kaynağının derinlemesine girmeksizin alması gerektiğine işaret etmiş, zira mümin hikmetten hiçbir suretle vaz geçemez. Velez ki hikmet müminin veya müminlerin baş düşmanların yanında da olsa onu alması mümin için bir zarurettir. İşbu husus farklı kültür ve medeniyetlerden İslam çerçevesinde yararlanmaya müsaade etmiş ve kolaylık sağlamıştır. "*Şüphesiz bazı şiirler var ki hikmettir*"⁶⁹ hadisinde şiirin içeriğinin inkâra götürmemesine dikkat çekilmiştir. Böylesi bir şiir hikmetli görülebilirken; Cahiliye şiirini/şairlerini düşük karakterli olarak tanıtan "*Size şeytanların kimlerle beraber olduğunun haberini vereyim mi? Onlar ki bir takım sözlerle insanları sapkınlığa götürürler ve onların veballerini yüklenen sahtekârlardır.*"⁷⁰ ayetinde ise şiirin içeriğinin yaratıcıyı inkâra ve insanları günaha yönlendirmesinin bir gereğidir. Bununla birlikte bir bütün olarak şiirde hikmetten bahsetmenin ve hikmetli şiirlerin de olabileceği vurgulanmaktadır. Hz. Muhammed(sav) çoğu zaman ashabı kiramdan ileri gelenlerinin erdemlerinden

---

⁶⁵ Nahl, 16/125.

⁶⁶ Bakara, 2/251.

⁶⁷ Fahreddin Razi, **Mefatîhu'l-Gayb**, cilt, 4, s. 149

⁶⁸ Buhari, Edeb 69.

⁶⁹ Bk. Buhari, Edeb, 90; Tirmizi, Edeb 69; İbn Mace Edeb 41.

⁷⁰ Şuara, 26/221-222.

bahsederken “*Ben hikmet eviyim, Ali onun kapısıdır.*”⁷¹ Hadisinde bahsettiği gibi, ashabın kişiliklerindeki ve şahsiyetlerindeki hikmete vurgu yaparak bu yönlerini pekiştirmiştir. Şia kaynaklarında çokça zikredilen bu hadiste Hz. Peygamberin ortaya koyduğu ilkeleri anlama ve kavrama konusunda Hz. Ali’nin kişiliğinde bulunan ve kendisi için büyük bir nimet ve fazilet olduğuna dikkat çekmiştir.

Allah Resulünün çok sevdiği bir genç olan yeğeni, İbn. Abbas için de “*Allah’ım, ona hikmeti ve kitabın tevilini öğret! Allah’ım, ona kitabı öğret!*”⁷² Yine bu eserdeki farkı bir hadiste ise “*Allah’ım, ona hikmeti öğret!*”⁷³ Şeklinde duada bulunmuştur. Abdullah b. Abbas da, “Resûlullah bana hikmet verilmesi -yahut iki defa hikmet verilmesi- hususunda duada bulundu” bu nebevi duaya mazhar oldum diyerek bu rivayeti pekiştirmiştir. Sahabelerin içinde bir takım kimseler vardır ki ilmi derinlik anlamında diğerlerinden üstündür işte Abdullah b. Abbas bütün sahabelerin kendilerinden yaşça küçük olmalarına karşın üstün ve faziletli gördükleri sahabelerin başında gelir. Bunun en büyük sebebi sahabeler arasında Kur’an’ın tefsiri açıklaması konusunda otoriter kabul görülmesidir. Bu otoriterliğini ise yukarıda zikrettiğimiz hadislerle ilişkilendirmek pek tabi doğru olacaktır. Zira bu hadislerde geçen “hikmeti ver” ile kast edilenin “Kur’an’ın doğru anlaşılıp yorumlanması” olduğunu söylemek isabetli olur.

Reşid Rıza’nın çizgisini büyük bir titizlikle izlediği hocası Muhammed Abduh’tan naklettiği “insanda bulunan ahlaki faziletlerin belirlenmesinde ve bu faziletler ışığında bir hayata yönelmede herhangi bir katkısı olmayan yani pratikte bir etkinliği bulunmayıp ancak teoride var olan ve bir tür ütöpik fikirlerden mütevellit bilgiler hikmet kapsamına girmeyeceğini söylemiştir.” Dolayısıyla Abduh, *Allah hikmeti dilediğine verir*⁷⁴ ayeti kerimesini “Allah o kimseye olgun bir akılla bu akıllı en güzel şekilde kullanma iradesini verir” tarzında tefsir etmiştir. Abduh’un öğrencisi Rıza, buradaki yaklaşımı müfessirlerin piri olan Abdullah b. Abbas’tan nakledilen “Hikmet Kur’an’ı anlamaktır” açıklamasıyla uyum içinde olduğunu vurgulamıştır.⁷⁵

⁷¹ Tirmizi, Menakıb, 20; Ebu Cafer Muhammed b. Yakub el-Küleynî, **el-Kafi fi’l-İlmi’d-Dîn (Kitabu’l-Kâfi)**, çev. Vahdettin İnce, Ali Taha yay. İstanbul, 2009, Cilt. 2, s. 456.

⁷² İbn Mace “Dua”, 87.

⁷³ Buhârî, Fezâ’ilü’s-Sahâbe, 24.

⁷⁴ Bakara, 2/269.

⁷⁵ Muhammed Reşid Rıza, **Tefsîrü’l-Menâr**, s. 87.

Bazı hadislerde şehir ve ülkelere atıfta bulunarak hikmet kavramı zikredilmiştir. Efendimiz(sav), İslam davetini kabul etmek için Yemen diyarından gelen grubu ağırlarken onları onurlandıran şu sözleri sarf etmiştir; “*İman Yemenlidir, hikmet Yemenlidir.*”⁷⁶ Bu sözlerle Hz. Peygamber hem onların gönüllerini kazanmış hem de bu iltifata mazhar olmalarının Hz. Lokman(as)’ın Yemen’de yaşamış ve Kur’an’da adı zikredilen Âd kavminden olmasından mütevellit olduğuna dikkat çekmiştir.

1.2.1.3. Allah'ın Sıfatları Açısından Hikmet

Kur’an’ı Kerim’in pek çok yerinde “*o bilendir ve hikmet sahibidir*” mealindeki ayetler ışığında Allah’ın hikmet sıfatına sahip olduğunu kabul edilir. Ne var ki bu sıfatın zati ile kaim olmuş bir sıfat mı yoksa zatından münferit bir sıfat mı olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Hikmet sıfatı özellikle İmam Maturidi’nin de üzerinde durduğu bir sıfattır. Buna göre Allah’ın her fiili hikmetlidir! Bunun aksi düşünülmesi mümkün değildir. Maturidîler Hikmet sıfatını subuti bir sıfat olarak kabul etmişlerdir.⁷⁷ Buna karşın başta Eş’ari olmak üzere Eş’arilerin çoğunluğu Allah’a zorunluluk atfeden bir söylem olduğunu Allah’ın fiillerinde sınırlamaya gidilemeyeceği ileri sürerek hikmeti bir sıfat olarak kabul etmemişlerdir.⁷⁸

İslam filozoflarından Farabi, yukarıda da işaret ettiğimiz ayetlerde geçen -*huve’l-lahu’l-alimu’l-hâkim*.⁷⁹ Allah’ın ki -her şeyi en doğrusuyla bilen- âlim hem de hükmü her yerde ve zamanda mutlak olarak geçen her yönüyle kusursuz olan; hakîm olduğunu gösteren hikmet sıfatını “en üstün ilimle en yüce şeyleri bilmek” şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁰

İbn Miskeveyh, “Evreni kuşatan ve her bir varlığın yaratılışında mevcut olan hikmetin varlığını, yüce bir yaratıcının varlığına delalet ettiğini savunmuştur”.⁸¹ Bu yüce ve eşsiz olan yaratıcıda hiç şüphesiz bütün eksikliklerden münezzeh olan

⁷⁶ Müslim, İman, 88, 89, 90.

⁷⁷ Sabûnî, **Maturidiyye Akaidi**, çev. Bekir Topaloğlu, DİB yay. 8. Baskı, Ankara, 2005, s. 74.

⁷⁸ Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bakillânî, **el-Fark Beyne’l-Fırak**, çev. Ethem Ruhi Fırlı, DİB yay. 9. Baskı, İstanbul, 2011.s. 379.

⁷⁹ Bkz. Bakara, 32, 129, 151, 209; Al-i İmran, 6, 48, 58; Nisa, 11, 17; Maide, 38, 110; En’am, 18, 73.

⁸⁰ Farabi, **Medinetu’l-Fadıla**, Mısır, trs. ss. 47-48; **es-Siyasetü’l-Medeniyye**, İstanbul, 1980 s. 45.

⁸¹ Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh, **Fevzü’l-Asğar**, ss. 40-41,81,93-94.

Allah'tır. Hem filozoflar hem de peygamberlerin gayesi evrendeki bu hikmetin kaynağı olan yaratıcıyı ve hikmeti öğretmektir.

Müslüman düşünürlerin hikmeti Allah'ın bir sıfatı olarak kabul etmeleri adalet açısından çok büyük önem arz etmektedir. Zira ilahi fiiller adalet eksenli olmalıdır, buda hikmet sıfatıyla mümkündür. İkinci bölümde ele alacağımız İlahi adalet konusunda buna daha ayrıntılı bir şekilde değineceğiz. Adalet kavramıyla ilişkisini açıklayacağımız diğer kavram ise hayır ve şerdir.

1.2.2. Hayır ve Şer

1.2.2.1 Hayır ve Şerrin Tanımı

Sözlükte hayır, “iyi olmak, iyilik etmek, üstün olmak, üstün kılmak” vb. manalara gelen h-y-r kökünden mastardan isim olup “iyi” yahut “iyilik” anlamında ve şer teriminin zıddı olarak kullanılır. “Mal ve servet” anlamına da gelen hyr ayrıca “en iyisi, daha iyisi” şeklide manalarının da olduğu vurgulanmıştır. Rağıb el-İsfahani hayrı, “akıl, adalet, fazilet ve faydalı nesne gibi herkesin arzuladığı şey” şerri ise herkesin kaçındığı kendisine isabet etmesini istemediği şey olarak tanımlar. Zebidi de aynı tanımı tekrar eder.⁸² Yine İsfehani, Hayrı mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre mutlak hayır bütün zamanlarda ve mekânlarda her halükarda arzu edilen hayırdır ki, kaynağını veremediği şu rivayeti buna örnek göstermiştir. *“Peşinden ateşin geldiği hayırda hiçbir hayır yoktur. Ardında cennetin geldiği şerde de hiçbir şerr yoktur”*⁸³ mukayyed hayrı ise karma hayır olarak tarif eder. Yani kişiye zamana ve mekâna göre değişkenlik gösteren hayırdır. Öyle ki Bakara suresinde geçen dünya malı için *“eğer bir hayır bırakırsa”*⁸⁴ buyurmakta iken diğer bir ayette dünya malı ve çocuklar için, *“Elbette onların sandıklarının aksine onlara verdiğimiz servet ve çocuklar kendileri için azap vesilesidir.”*⁸⁵ Ayetlerindeki kullanımına işaret ederek hayrın mukayyet olan yönünü ortaya koymuştur.

⁸² İsfehani, **Müfredat**, hyr ve şrr md. s. 364, 543. Zebidi, **et-Tacu'l-Arus**, hyr, şrr md.

⁸³ İsfehani, **Müfredat** ss. 364-365.

⁸⁴ Bakara, 2/180.

⁸⁵ Mü'minun, 23/55-56.

Bunun yanı sıra İsfehani hayır ve şerrin iki durumda kullanıldığına dikkat çekmektedir. Bunların ilki yukarıda da çeşitli örnekleriyle verdiğimiz kullanımıyla isim olması kincisi ise sıfat olmasıdır. Arapların şu kullanımı buna örnektir. “*haza hayrun min zalike ve efdalu*” bu şundan daha hayırlı ve daha üstündür.⁸⁶

Sözlükte “kötü, en kötü, çirkin, zararlı” ve “en kötüsü, daha kötüsü” anlamında ism-i tafdil olarak kullanılırken bazı sözlüklerde de “kötü olmak, kötülüğe meyletmek, kötülük yapmak” gibi anlamlara gelen bir mastar-isim olan şerr, (çoğulu eşrâr) hayrın zıddıdır. Terim olarak şer “kimsenin hoşlanmayıp yüz çevirdiği zararlı ve kötü şey; zararlı şeylerin yayılması; bir şeyin kendi tabiatıyla örtüşmemesi” vb. anlamlarda kullanılmıştır. İslam dininde Allah’ın Kur’an’da ve Hz. Peygamberin hadislerinde yasakladığı ve ahiret yurdunda büyük bir azaba sebep olan her türlü sapkın inanç ve her türlü kötülük, şer sayılmıştır. Şer kavramıyla aynı veya yakın anlamlarda durr, fahşâ, fesâd, musibet, seyyie, sû’ gibi kelimeler de kullanılır.⁸⁷

İslâm literatüründe hayır kavramı daha çok kelimâ âlimleri ve İslam filozoflarının ele aldıkları etik ve varoluşsal yönden değerlendirdikleri en temel kavramlardan biri olmuştur. Özellikle kelimâ âlimleri konuyu doğada bulunan iyilik-kötülük yani hüsun-kubuh çerçevesinde, Allah’ın fiillerinde hayır olduğuna ve dolayısıyla her bir eylemle birlikte hikmetin varlığına dikkat çekmişlerdir. Filozoflar ise özellikle Aristo felsefesinden esinlenerek bu kavramın metafizik yönden değerlendirip ilk ve ekmel varlık olan tanrıdan sudur eden şeyin ancak hayır olduğunu savulmuşlardır. Zira Tanrı bizatihi hayırdır. Bir bütün olarak evrendeki hayır O’ndan sudur etmiştir. Öyle ki evrenin hayatıyeti için tanrıdan hayır zorunlu olarak sudur etmelidir. Yani; yukarı âlemde zorunlu olarak hayır düzeni geçerlidir. Böylece hayır Tanrı’dan zorunlu ve sürekli bir taşma (feyiz, sudûr) olup evrendeki her varlık bundan kendi gücü ve liyakati nispetinde pay almaktadır.⁸⁸

---

⁸⁶ İsfehani, **Müfredat**, 366.

⁸⁷ İsfehani, **Müfredat**, s. 533-534, 613-616, 782-783, 795-796.

⁸⁸Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed Farabî, **El-Medinetü’l-Fadıla**, Çev. Yaşar Aydın, Litera Yay. İstanbul, 2018, s. 76.

1.2.2.2. Kur'an ve Hadislerde Hayır ve Şerr

Terim olarak “hayır” Kur'an-ı Kerîm'in yirmi ayetinde hayır işlemek şeklinde mastar olarak kullanılmış, altı yerde de Müminlerin özellikleri ve müminlerden yapılması istenen iş olarak hayırda yarışanlar şeklinde ismi tafdil olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Kur'an-ı Kerim'de hayır kelimesi şu manalarda; “iyi, güzel, değerli, faydalı ve mal mülk gibi arzulanan şeyler” geçmektedir. hayrın bu nevi kapsamlı bir mana içermesindeki en büyük etken ayetlerde hayrın zıddı olarak kullanılan menfî kavramlarla birlikte kullanılmış olmasındadır. İşbu menfî kavramların en yaygını şerdir. Bununla birlikte hayrın zıddı olarak sû': kötü, çirkin, seyyie: kötülük, günah, ism, durr; zarar, fitne: belâ, darlık vb. kavramların kullanıldığı da görülmektedir.

Hayır/ç. ahyar terimiyle aynı anlamlara gelen birr kelimesi de Kur'an-ı Kerim'de çokça geçmektedir. Bu anlamıyla özellikle hadisi şeriflerde çokça rastlamaktayız. Sahabenin birçok sorusuna karşılık Hz. Peygamberin verdiği cevaplarda veya müminlerin özelliklerini açıkladığı hadislerde hayır ve birr kavramı kullanılmıştır. Bunların en meşhuru müminlerin en hayırlısı kimdir? Sorusuna verdiği, *“İyiliği beklenen, kötülük etmesinden korkulmayan kimsedir. Toplum içinde yaşarken bir taraftan o toplumun hakkını ödeyen, diğer taraftan rabbine ibadet eden kimsedir. Savaşa çıktığında ise düşmana korku salan kişidir. Savaş zamanında malı ve canıyla savaşıyor, -barış zamanında ise- rabbine ibadet etmekle meşgul olup kendini insanlara zarar vermekten alıkoyandır. Dostlarına ve komşularına hayrı dokunan komşudur. Ömrü uzun, ameli güzel olan kişidir. Geç öfkelenip çabuk yatışandır. Borcunu güzellikle ödeyen kimsedir.”*⁸⁹ Muhtelif hadislerde geçen hayır kelimesidir. Bununla birlikte Müminin hayırlı amelinden bahsederken özellikle akrabalık ilişkilerinde iyiliğe/birr'e riayet edenler olarak tasvir etmiştir. *“Başınızdakiler en hayırlılarınız olduğu, zenginleriniz hoşgörülü davrandığı ve işleriniz aranızda görüşülüp danışılarak yürütüldüğü sürece sizin için yerin üstü altından daha hayırlıdır” İnsanlar arasında hayrın anahtarı, şerrin kilidi ve şerrin anahtarı, hayrın kilidi olanlar vardır. “Allah bir insanın ellerini hayrın anahtarı yapmışsa ona ne mutlu!” Amellerin en hayırlısı namaz, meclislerin en hayırlısı geniş olanıdır.”*⁹⁰

⁸⁹ İbn Mace, Kur'an, 61; Müslim, Fazilet, 49.

⁹⁰ Buhari Fazilet 80, 90; Müslim, iman, 98.

Kur'an-ı Kerim'de şer kavramı zıddı olan ve yukarda verdiğimiz hayır kavramıyla birlikte pek çok ayette kullanılmıştır. Bu ayetlerin bazısında kişinin kendisine isabet eden hayrın Allaha şerrin ise kendisinden olduğu vurgulanırken bir kısım ayetlerde de hayrın ve şerrin Allah'tan olduğu ifade edilmiştir⁹¹ Bu ayetlerin nüzulüne sebep olan olayı kısaca zikrettiğimizde ayette kimilerine göre bulunan muğlaklık açığa kavuşturulmuş olacaktır. Zira ilk bakışta biri biriyle çelişik bir şekilde gözükse de bu ayetler, Yahudilerin işleri rast gittiğinde ticaret ve ziraatlerinden verim aldıklarında, bunun kendilerinin seçilmiş bir millet olduğuna bağlayarak işte bu bize dokunan iyilik Allah'tandır. Kendilerine bir kötülük ya da musibet isabet ettiğinde ise Hz. Peygamber (sav)'e bağlayarak "bu senin uğursuzluğundan başımıza geldi." Şeklindeki batıl inançlarını reddetmek üzere inen iki ayettir. İlk ayette iyiliğin ve kötülüğün her türlüşünün Allah'ın yaratması ve irade etmesiyle olduğu vurgulanmış ve hiçbir şeyin Allah'ın izni dışında gerçekleşmeyeceği belirtilmiştir. İkinci ayette geçen "sana isabet eden iyilik Allah'tan kötülük senden" kısmı ise insanların akıllarıyla ortaya koydukları ve tercihlerini iyilikten yana verdikleri zaman kendisine o akli ve tercih etmesine müsaade eden ve aynı zamanda bu manada kulunun bu fiilini murad etmesi kast edilmiştir. Buna karşın yine akıyla tercih ettiği kötülüğü Allah kulu için murad etmemiş ve bunun neticesinde ortaya çıkan durumun mesuliyeti kulun kendisine aittir. Allah bu mesuliyetten münezzehtir.

Âdemoğlu hayatta bir şey murad ettiği zaman onun hayırlı mı yoksa şer mi olduğuna bakmaksızın kedisi için hemen gerçekleşmesi diler. Buna karşın Allah, kuluna şerri vermede acele etmez. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde Peygamberleri inkâr eden kavimlerin Peygamberlerinden hadi rabbine bildir de bize isabet edecek azabı gelsin deyip durdukları belirtilmiştir. Ancak Allah onların akıbetlerini bildiği halde isteyip durdukları azap hakkında acele etmemiştir.

Allah kullarına karşı çok şefkatli ve merhametli olması hasebiyle onlara vahiy yoluyla hayrı ve şerri bildirmiştir. Hayrı tavsiye etmiş şerden korunmalarını istemiştir. Buna karşın insanların en büyük düşmanı olan şeytanın insana şerri sevdiren güzel gösteren çeşitli tuzaklarla yaklaştığı vurgulanmıştır. Allah'ın gösterdiği yolda giden ve zerre miktarınca iyilik yapanın mükâfatının kaybolmayacağı, buna mukabil

---

⁹¹ Bk. Nisa, 4/78-79.

şeytanın aldatmasına aldanarak zerre miktarınca kötülük işleyen kişinin de tövbe etmediği takdirde cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁹²

Şer kelimesi hadislerde de sıkça geçmektedir. Allah'ın verdiği akıl nimetini kullanmadığı için doğruyu bulamayan kişiyi insanların en şerlisidir⁹³ şeklindeki rivayet ve Allah'ın laneti ve gazabı şu kimselerin üzerine yağar onlar ki iyiliğe gözlerini kapatan kulaklarını tıkayan ve doğruyu söylemekten kendilerini alı koyan insanların en fenalarındır.⁹⁴ Bu vb. rivayetlerin çoğunda şer kavramının Kur'an'daki kullanımları olan kötülük, "zarar, musibet, fitne ve fesat, günah, kötü iş, kötü kişi, zararlı nesne" anlamlarında kullanılmıştır.⁹⁵

Hadislerde İslâm dini insanlara verilmiş bir hayır olarak nitelendirilirken ondan yoksun bulunmak, toplumda fitne ve fesat çıkarma dâhil olmak üzere bütün kötülükler mutlak manada şer kabul edilmiş.⁹⁶ Allah'ın, kulları hakkında neyin hayır, neyin şer olduğunu bildiği ve kaderin hayrı da şerri de kapsadığı belirtilmiş, kıyametin kötü insanların üzerine kopacağı haber verilmiştir. Yine hadislerde belirtildiğine göre Hz. Peygamber bütün hayırların Allah'a ait olduğunu ve O'nun şer işlemekten münezzeh bulunduğunu bildirmiş. Yaratılmışların şerrinden, gökten inen ve oraya yükselen şerlerden, gecenin şerrinden ve yerdeki bütün şerlerden Allah'a sığınmış, bu tür dualar yapmayı ashabına da tavsiye etmiştir. Ayrıca hayır olan fiillerin yapılması ve şerlerden kaçınılması istenmiştir. İnsanların en hayırlısı kendisinden hayır umulan ve şerrinden emin olunan, en kötüsü de kötülük etmesinden korkulan kişidir. Bu sebeple hayır yapmaya gücü yetmeyen kimsenin kötülük işlemekten kaçınması durumunda kendisi için bunun da sadaka sayılacağı haber verilmiştir.

1.2.2.3. Kelamî Problem Olarak Şer

İslam tarihinde şer/kötülü problemi ilk olarak h. II. yy'ın ikinci yarısında özellikle yeni gelişmekte olan kelam ilminin bünyesinde Müslüman kelimcilerinin

---

⁹² Zilzal, 91/7-8.

⁹³ İmam Nevevi, **Riyazu's-Salihîn**, çev, Hasan Hüsnü Erdem, DİB yay, Ankara, 8. Baskı, Cilt. 3, s. 281.

⁹⁴ Muhammed b. İdris eş-Şafii, er-Risale, Çev. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, Diyanet vakfı yay. Ankara 2012. S. 191.

⁹⁵ El-Ezdî, **Cemheretu'l-Lüğa**, şrr md. Cilt. 3, s. 246.

⁹⁶ Buhari, İslam, 47.

Mecusiler ve Senevilerle yaptıkları ulûhiyet tartışmalarının neticesinde doğmuştur.⁹⁷ Peki, bu münakaşalar neden Mecusilerle ve Seneviler ile yapılmıştır? Çünkü bu iki inanca sahip olanlarda düalist bir tanrı anlayışı vardı. Yani iki tanrı tasavvuruna sahiplerdi, bunların biri hayrı yaratan, diğeri şerri yaratan tanrıdır. Dönemin Mecusi ve senevileri Müslüman âlimlere, “Âlemde mevcut şerrin yaratıcısı kimdir? Şerri yaratanın şer olması gerektiğine ve hikmet sahibi yüce Allah’ın şerri yaratması düşünülemeyeceğine göre dünyada insanlara acı veren kötü olayların kaynağı nedir?” vb. sorular yöneltmişlerdir. Müslüman âlimleri bunların başında kelamcılar gelir hayrın ve şerrin yaratıcısı tek bir yaratıcı olan Allah’tır diye cevap vermiştir. Kâinatta bulunan ve insanlarca acıya ve kedere sebep olan olayları bir bütün olarak şer kabul edilmesinin doğru olamayacağını belirtmişlerdir. Yani Bakara suresi 216. ayetinde de geçtiği, üzere şer sandığımız çok şeyin aslında hayır olduğunu pek tabi hayatımızın birçok yerinde karşılaşıyoruz. Yine kelamcılar Allah’ın özellikle kullarına karşı çok merhametli ve adil olduğunu belirterek asla zulmetmeyeceğini söylemişlerdir. Dolayısıyla şer problemi kelam ilminin muhtevasına girmiş oldu.

İslam tarihinde itikadî mezhepler arasında şer problemini en çok irdeleyenler hiç şüphesiz Mutezile olmuştur. Öyle ki, bu durum Mutezilenin temel esaslarından olan adalet ilkesini ve özellikle Nazzam ile başlayan salah-aslah meselelerinin doğmasındaki en temel etkidir. Zira mutezile Allah’ın kötülüğü yaratmasını zulüm olarak görüleceğinden endişelendiği için mutlak adil olan Allah’ın kötülüğü yaratamayacağını savunmuşlardır. İbrahim en-Nazzam’a göre Allah zulme kadir değildir dolayısıyla iyi olanı terk etmeye de kadir değildir. Yani iyi olanı yapmak Allah için zorunludur. Bu fikir özellikle insan fiiller açısından değerlendirildiğinde ise kulları için en faydalı/aslah olanı yaratmasının Allah’a vacip olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁸

Eş’ari âlimleri, Allah’ın zatında ve fiillerinde sınırsız hürriyetine dikkat çekerek ilâhî fiillerde hikmet aranamayacağını savunmuşlardır.⁹⁹ Zira Allah, fiilleri hikmet ya da başka bir vesileyle sınırlandırılacak biri değildir. O dilediğini dilediği

⁹⁷ W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fırlı, Sarkaç yay. Ankara 2013 4. Baskı, ss. 300-304.

⁹⁸ Sa’duddin Mes’ud b. Fahrüddin Ömer b. Burhaneddin Abdillâh el-Herevî et-Taftazânî, **Şerhu’l-Akaid en-Nesefi** çev. Süleyman Uludağ, Dergâh yay. 6. Baskı, İstanbul, 2017, s 156; Kadı Abdülcebbâr, **Şerhu Usulu Hamse**, Cilt. 14, s. 33.

⁹⁹ Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Füreke, **Mücerredü’l-Mâkâlât**, Yayınlayan, Daniel Gimaret, DKİ yay. Beyrut, 1986. s. 360.

şekilde yapan sonsuz kudret sahibidir. Bu şekilde şer probleminden sıyrılmak isteyen Eş'ariler ilahi irade ve kudret fiillerine vurgu yapmışlardır.¹⁰⁰

Kelâm ilminde şer problemi şerrin varlığı ve kısımları, kaynağı, Allah'a ve insana nispeti, dolayısıyla kaderle ilişkisi ve anlaşılıp yorumlanması gibi yönlerden incelenmiştir. Literatürde şer yerine kabih, cevr, zulüm gibi kavramlar da kullanılmıştır. Mu'tezile ve Maturidiyye kelimcilerinin çoğunluğu ile Selefîyye'ye mensup bazı âlimler şerrin aklen bilinebileceği görüşündedir. Buna karşılık Selefîyye'nin büyük bir kısmı ile Eş'ariyye şerrin akıl yürütmekle değil dinin bildirmesiyle anlaşılabilirliğini ileri sürmüştür. Bunlara göre âlemde bizâtihi hayır olan bir şey bulunmadığı gibi bizâtihi şer de yoktur. Allah'ın emrettikleri hayır, yasakladıkları şerdir.

Şer probleminin diğer bir yönü şerrin bilinmesi meselesidir şer akılla mı yoksa nass ile mi bilinir? Sorusuna Mutezilî ve Maturidî kelimcilerinin çoğunluğu ve hatta Selefî âlimler bazıları, şerrin akılla bilineceğini ileri sürmüşlerdir.¹⁰¹ Buna göre şer bizatihi akılla bilinmeseydi nasla bildirilen şerri akıl kavrayamazdı buda gösteriyor ki şer akılla bilinir. Buna mukabil Eş'ariler ve çok az sayıdaki Mutezilî ve Maturidî âlimleri şerrin ancak vahiy yoluyla bilinebileceğini savunmuşlardır.¹⁰² Akıl tek başına şerri bilme kabiliyetine sahip değildir. Şayet öyle olsaydı; Allah'ın sayıları yüzbinleri aşkın peygamberler göndermesinin bir manası olmazdı.¹⁰³

1.2.3. Hidayet ve Dalalet

1.2.3.1. Hidayet ve Dalaletin Kelime Anlamı

Hidâyet (hüdâ, hedy) “doğru yola girmek, doğru yolu göstermek” anlamında master, “doğru yol, kılavuzluk” manalarında isim olarak kullanılır ve “amaca

¹⁰⁰ Bağdadi **el Fark Beyne'l-Fırak**, s. 210.

¹⁰¹ Matûrîdî, **Tevîlatu'l-Kuran**, Cilt, 6, s. 210; es-Sabûnî **Maturidiyye Akaidi**, s. 78; Ebu'l-Feth Tâcûddîn Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed Şeristânî, **El-Milel ve'n-Nihal**, çev. Mustafa Öz, TYEK yay. İstanbul, 2015, s. 189.

¹⁰² Ebu Hasen Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Salim Eş'arî, **El-İbane an Usulu'd-Diyane (Usulü Ehli'-Sünnet)**, çev. Ramazan Biçer, Gelenek yay. İstanbul, 2016, s. 216; Gazali, **el-İktisâd fil-İtikâd (İtikadda Orta Yol)**, çev. Osman Demir, Klasik yay. İstanbul, 2012, s. 140; Kadı Abdülcebbar, **el-Muğnî**, Cilt. 6, nşr. İbrahim Medkûr vd. Kahire, 1995, Cilt. 4, s. 269.

¹⁰³ Nahl, 16/36; Bkz. El-Müsned, 5/265-266; İbn Habbân, es-Sahih, 2/77.

ulaştıracak yolu gösterme, bu yol için kılavuzluk etme” şeklinde fiil olarak da kullanılmıştır.¹⁰⁴

Dalalet kelimesi sözlükte “kaybolmak, telef olmak, şaşırarak ve yanılmak” vb. anlamlara gelmenin yanı sıra “bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, azmak ve sapmak” gibi anlamlara gelen mastardır. “akla, duyulara ve gerçeğe aykırı ilkeleri benimsemek” için kullanılmıştır. Ekseriyetle “maksada ulaştıran yolu bulamamak, istenen sonuca götürmeyen bir yola girmek” ya da “istenen her türlü neticeye ulaştırıcı yoldan ayrılmak” şeklinde tanımlanmanın yanı sıra dalâlet daha ziyade “dinî yoldan sapmak” manalarında kaydedilmiştir.¹⁰⁵ Aynı zamanda azgınlık yapmak, yanılmak, unutmak, bilgisiz olmak, hüsrana ve zillete uğramak, bedbaht olmak, helâk olmak¹⁰⁶

1.2.3.2. Kur’an ve Hadislerde Kullanımı

Kur’an-ı Kerimde hidayet sığısı kullanılmamakla beraber, hidayete ulaştıran manasında Allah’ın bir ismi olarak Hüdâ kelimesi pek çok ayette geçmektedir. Bununla beraber fiili mazî, fiili muzarî kalıplarıyla “onlara hidayet verdi bizi hidayete eriştir” şeklinde de fiil sığısıyla çokça kullanılan bir kelimedir. Bu ayetlerde sıkça tekrarlanan ihtida fiili ekseriyetle Allah’ın fiili ve iradesinin neticesi olarak kullanılmıştır. Zira hidayetin asıl kaynağı ve gerçek manada hidayete erdiren yegâne varlık Allah’tır.

Bunun yanı sıra doğru yolu gösterme ve doğru yola iletme açısından hidayet kavramının Kur’an için de kullanıldığı “*Yoksa Onu Muhammed uydurdu mu diyorlar? Hayır, o, kendilerine senden evvel hiçbir uyarıcı göndermediğimiz bir kavmi uyarman için ve doğru yolu bulsunlar diye Rabbin tarafından indirilmiş İlahi sözdür.*”¹⁰⁷ Mealindeki ayette görülmektedir. Aynı şekilde peygamberlerin bazıları içinde kullanıldığını görmekteyiz. Dahası ilahi kitaplar ve Allah’ı zikredip duran

¹⁰⁴ Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Firuzabadi, **Kamus Tercümesi**, çev. Asım Efendi, (el-Okyanusu’l-Basit) hdy md.

¹⁰⁵ Ebu’l-Fidaa İsmail b. Ömer İbn Kesir, **el-Mucemu’l-Kebir**, dll md. Çev. Abdulvehhab Öztürk, Kahraman yay. İstanbul, 2017.

¹⁰⁶ Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub b. Kayyum el-Cevziyye, **Medaricu’s-Salikhîn (Kur’anî Tasavvufun Esasları)**, çev. Adil Bebek vd. İnsan yay 2019, Cilt. 2, ss. 305-306.

¹⁰⁷ Bkz. Secde, 32/3.

melekler ve Ulu'l-azım peygamberlerinden olan Hz. Muhammed(sav)'e de “*O halde Allaha ve O'nun sözlerine inanan Resulüne, o ümmi peygambere iman edin ki doğru yolu bulasınız.*”¹⁰⁸. Hz. İbrahim(as) ve Hz. Musa(as)'a *Hani, doğru yolu bulsunlar ve doğru yolu tutsunlar diye Musa'ya Tevrat'ı ve Furkan'ı vermiştik*”¹⁰⁹ Mealindeki ayetlerde hidayet atfedilmiştir.

Hidâyet bir ayette Kâbe'ye nispet edilmekte bazı ayetlerde de ilâhî talimata uymadıkları için helâk edilmiş eski milletlerin oluşturduğu sosyolojik realiteye izafe edilmekte ve bundan ibret alınmasının gereği vurgulanmaktadır.¹¹⁰ “Hidayete erme, hak ve doğru olanı benimseme” manasına gelen ihtida kelimesi Kur'an'ın pek çok yerinde geçmektedir.¹¹¹ Bu ayetlerin muhtevsından anlaşılacağı üzere hidayetin benimsenmesine vesile olan amillerin başında kişinin iradesi ve kararlılığı gelmektedir. Bunlardan başka ilâhî hidayet, vahye ve peygambere bağlılık da gerçeği görüp benimseme vesileleri arasında zikredilmiştir. Söz konusu ayetler, hidayetin zıddı olan dalâlete düşmenin sebeplerine de işaret etmekte ve bunlar arasında ilâhî lütuftan mahrum kalma, şahsî tutum, ataların dinine ve geleneklere körü körüne bağlılık, gaflet, nifak, şeytanın tahrikleri ve Allah'a kavuşma günü olan ahireti düşünmeme faktörlerine dikkat çekilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de hidâyet anlamıyla aynı anlamda irşâd, iflah, necd-necad, iman, sırat istikamet ve sebil kelimeleri de kullanılmaktadır.¹¹²

Bunun yanı sıra “Hidâyet kavramı hadislerde de fiil sığaları, ayrıca Hüdâ, hidâyet ve ihtida kelimeleriyle yer almaktadır. Bu kavram Allah'tan başka Kur'an'a, Hz. Peygamber'e ve diğer insanlara da izafe edilmektedir. Resul-i Ekrem, bir kişinin hidayete ermesine vesile olmanın büyük bir servete kavuşmaktan daha hayırlı olduğunu belirtmiştir.”¹¹³ Nitekim bazı ayetlerde küfrü ve nifakı benimseyenlerin, şeytana uyanların cehenneme konulacağı ifade edilirken oraya girmenin esbabı hakikati reddetmek, Allah'ın ayetleri ve peygamberleriyle alay etme olarak belirlenmiştir.¹¹⁴

---

¹⁰⁸ A'raf, 7/158.

¹⁰⁹ Bakara, 2/53.

¹¹⁰ Al-I İmran, 3/96; A'raf, 7/100; Ta'ha, 20/128; Secde, 32/26.

¹¹¹ Bkz. Al-İ İmran, 3/200; Maide, 5/35; En'ân, 8/45.

¹¹² Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Cilt. 3, s. 345.

¹¹³ Buhari, İman 43; Müslim, İman 34.

¹¹⁴ Bk. A'raf, 7/18; Hud, 11/119; Secde, 32/13; Nisa, 4/140; Kehf, 18/106.

Nihai anlamda Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde hidayet terimi fiil olarak yaratılması Allah'ın yaratmasının bir neticesidir. Buna karşın Allah kuluna cebri manada hidayet etmez, ancak hidayete erme noktasında kuluna fırsat verir. Kulunu bu manada bilgilendirir ki kul bilfiil hidayeti kendisi gerçekleştirir Allah'ın herhangi bir müdahalesi söz konusu değildir.

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde dalalet kavramının kullanımına gelince ekseriyetle, “Yegâne hak din olan İslâmiyet'ten sapmak, ondan mahrum kalmak” ya da “helâl kılınan sahayı aşarak haram kılınana teveccüh etmek” olarak tanımlanmış ve “iman” manasında kullanılan ihtida/hidayetin karşıtı olarak kullanılmış. Bunun yanı sıra bazı müfessirlerce dalaletle yakın anlam taşıdığını ifade ettikleri *inkâr ve gayy* kavramları elbette bir bürün olarak dalaletin eş anlamlıları olarak kullanılmamıştır. Ancak bu müfessirler zikrettiğimiz kavramlar ile dalalet kavramının aralarındaki farkları da zikrederek bu kavramların dalaletle yakın ilişkisini Kur'an-ı Kerim'deki kullanımları doğrultusunda ifade etmişlerdir.¹¹⁵ Öyle ki inkârın, hakikatin bilgisine tastamam bir şekilde sahip olmasına rağmen hakikati doğrulamaktan vazgeçmektir. Dolayısıyla inkâr hakikati reddetme anlamını ifade ederken, dalalet ister hakikate vakıf olsun ister hakikatten bihaber olsun hakikate ulaştıran şeyden vazgeçmek ya da hakikate karşı gözlerini kapatıp kulaklarını tıkamaktır. Gayy ise özellikle “şuursuz ve şaşkın bir şekilde yaşamak” manasında irşadın karşıtı olup dalaletle ilişkilendirilmiştir.¹¹⁶

Kur'an-ı Kerîm'de dalalet kelimesi aynı kökten türevleriyle pek çok ayette kullanılmış olup, çoğunlukla doğruya erişmek, anlamında da kullanılan hidayet kavramının zıddı olarak; her türlü inkâr ve sapkınlığı ifade etmek için kullanılmıştır.¹¹⁷ Bunun yanında, “haktan uzaklaşmak veya ayrı düşmek” manalarında da kullanıldığıyla karşılaşırız.

Kur'an-ı Kerîm'in kullanımıyla kısaca ayetlerde geçen dalalet kavramını inceleyecek olursak şu şekildeki bir tasnifte bulunmak mümkündür.

İlki Kur'an'da, yukarıda da belirttiğimiz üzere dalalet imanın karşıtı olan inkâr/küfür manasında kullanılmıştır. Nitekim şu ayetlerdeki kullanımı buna örnektir.

¹¹⁵ Zemahşerî, **Keşşaf**, Cilt 3, ss. 238-240.

¹¹⁶ İsmail Hakkı Bursevî, **Ruhu'l-Beyan**, s. 160. Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Cilt. 6, s. 387.

¹¹⁷ İbn Kesir, **el-Mu'cemu'l-Kebir**, “dll”, md; Zemahşerî, **Keşşaf**, Cilt 3, s. 239.

“(İblis)Onları/kullarını mutlaka dalaletle düşüreceğim saptıracağım.”¹¹⁸ “Andolsun ki o sizden pek çok nesli saptırmıştı. Hiç düşünmüyor musunuz?”¹¹⁹

İkincisi “Ey Davud gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni dalaletle sürükler dalaletle girenler için elbette Allah katında çetin bir azap vardır.”¹²⁰ Ayetinde geçtiği üzere küfre götürmemekle birlikte haktan uzaklaşmayı doğrudan ayırmayı ifade etmiştir. Fatiha suresi *Bizi gazaba uğrayanların ve dalaletle düşenlerin yoluna düşürme*¹²¹ayetinde de geçen dalalet Hristiyanların inkâr etmemekle birlikte, tevhid inancını terk ederek teslis inancı benimsemeleri dalalet olarak verilmiştir.

Üçüncüsü yanılğı ya da daha faydalı olandan daha az faydalı olanı tercihten dolayı zarara uğrama manasında kullanıldığı şu ayette verilmiştir. “(Yusuf’un) kardeşleri dediler ki: Biz güçlü bir topluluk olduğumuz halde babamızın Yusuf’u ve kardeşini daha çok sevmesi Onu apaçık bil dalalet/yanılgıda olduğunu gösterir.”¹²² Yine aynı surenin başka ayetinde Mısırlı kadınların Züleyha’nın bir köle olan Hz. Yusuf’a tuzak kurup zenginlik ve makam mevki yönüyle üstün olan kocasına tercih etmesini ifade ederken dalal kelimesi kullanılmıştır.¹²³

Dördüncüsü ise yapılan iş ve eylemin bir manasının kalmadığını özellikle işlenen bir kötülükten ötürü önceki iyiliklerinde iptal olması manasında kullanılmıştır. “İnkâr edenler ve Allah yolundan alıkoyanlar var ya; İşte Allah onların bütün amellerini boşa çıkarmıştır.”¹²⁴

Beşinci olarak ise bilgisizlik yani neticesinin ne olacağını bilmeden/bilemeden istemsizce gerçekleştirilen fiil manasında cahillik anlamında kullanılmıştır. “Musa şöyle dedi: Ben onu o vakit kendimi kaybetmiş bir halde/dalalet içinde iken yaptım.”¹²⁵ Hadislerde geçen dalalet kavramına bakıldığında Kur’an-ı Kerim’de kullanıldığı anlam üzerinde yer aldığını görürüz. Nitekim Hz. Peygamber kendisi ve Müslümanlar için ettiği dualarında dalalet/küfre girmekten ve bir kimsenin dalaletle girmesine sebebiyet verecek her türlü davranıştan Yüce Yaratana sığınmış, Müslümanlara da bu

---

¹¹⁸ Nisa, 4/119.

¹¹⁹ Yasin, 36/62.

¹²⁰ Sad,38/26.

¹²¹ Fatiha, 1/7.

¹²² Yusuf, 12/8.

¹²³ Bk. Yusuf, 12/30.

¹²⁴Bkz. Muhammed, 47/1-32.

¹²⁵ Şuara, 26/20.

şekilde dua etmelerini tavsiye etmiştir.¹²⁶ “Allah’ın saptırdığı kimselerden olmaması için O’na niyazda bulunmuş ve bu konuda ümmetini uyarmıştır. Ümmeti hakkında, en çok dalâlete sevk eden devlet reislerinden endişe ettiğini belirten Hz. Peygamber dalâlete düşmemek için Kur’an ve Sünnette uyulmasını emretmiş, bunlara tam olarak uyanların sapıklıktan korunacağını, aksi takdirde dalâletin kaçınılmaz olacağını haber vermiş.”¹²⁷ Veda hutbesinde yüzbinlere olan hitabında ey insanlar! Size iki emanet bırakıyorum onlara sınıksız sarıldığınız müddetçe asla dalaletle düşmezsiniz; bunlar Allah’ın Kelamı Kur’an ve Peygamberinin Sünnetidir.¹²⁸

1.2.3.3. Kelam Açısından Hidayet

Kelam tarihi açısından baktığımız zaman hidayet, daha ziyade kader ile ilişkilendirilmiş ve insanın fiilleri açısından ele alınmış bir durumdur. Hidayetin ilahi kaynaklı olduğunda birleşen bütün İslam âlimleri kulun hidayete erme konusunda ortaya koyduğu durum itibarıyla farklı görüşler ileri sürülmüştür. Yani kul ne ölçüde Allah’ın hidayetini hak ediyor konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaflara ait bazı kelam ekollerinin görüşlerini şöyle tasnif etmek mümkündür.

1.2.3.3.1. Mutezile'ye Göre Hidayetin Mahiyeti

Mutezile âlimlerin ekseri, hidayet kelimesini genel itibarıyla “sonuca ulaştıracak şekilde yol gösterme” şeklinde tanımlamışlardır. Dolayısıyla sonuca odaklı olan bu tanım aslında mutezilenin kulun fiillerinde özgür olduğunu ve fiillerinin yaratıcısı olduğunu öne sürdüğü görüşünün bir neticesidir. Zira kul sıratı müstakim üzere olmayı hür iradesiyle seçmeli veya reddedebilmeli ki bundan mesul olabilsin aksi halde Allah tarafından bir müdahale sonucu kulun hidayete erdirilmesi ya da dalaletle sürüklenmesi mesuliyeti ortadan kaldırır ve sorumluluğun bir manası kalmaz demektedirler.

¹²⁶ Müsned, cilt 4, 264; cilt. 6, 302, 306; İbn Mâce, Du‘â, 18.

¹²⁷ Müsned, cilt. 1, 302, 325; cilt 4, 123, 445; cilt. 6, 441; Tirmizî, Da‘avât 124; Müsned; İbn Mâce, Hudûd, 9.

¹²⁸

Mutezileye göre Allah'ın kullarına peygamberler aracılığıyla doğru bilgiler göndererek hidayetlerini kolaylaştırmıştır. Hidayet meselesi Kur'an-ı Kerim'de bilhassa Allah'ın kullarına karşı hidayeti çerçevesinde ele alındığını savunmuşlardır. Onlara göre bu manadaki hidayet insanların bütününe yönelik bir hidayettir. Dolayısıyla kâfir olan kimseye de mümin olan kimseye de hidayet verilmiş, ne var ki kâfir ondan beri kalmıştır.

Bununla birlikte Allah'ın mümin kullarına mahsus olan hidayeti de elbette vardır. Bu onların doğru yolu benimsemelerinden kaynaklanan bir mükâfat gibidir. Allah bununla onların gönüllerine bir ferahlık verir ki, onların imanları pekişir ve artar. Ayetlerde geçen Allah'ın müminlere mahsus hidayeti de bu manada anlaşılır ve mümin imanı tercih etmeseydi böylesi bir mükâfatla karşılaşamazdı.

Allah mümin kullarının dışında kalan diğer kullarından inkâr edenleri, zalimleri ve fasıkları Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette dalaletle sokacağını ve hidayete ulaştırmayacağını bildirmiştir. Bu ayetlerde geçen durum da aynı müminin durumu gibidir. Yani kâfir, fasık ve zalim; inkârı, zulmü ve fısı, tercih ettikleri için Allah onların kalplerini sıkacak ve onların müminlere has olan hidayetten mahrum bırakacaktır. Şu halde Allah'ın dilediklerini hidayete erdirmesi, dilediklerini de saptırması gösterilen hidâyet yolunun benimsenmesi veya reddedilmesiyle ilgilidir.¹²⁹

1.2.3.3.2. Eş'arilere Göre Hidayetin Mahiyeti

Eş'ari âlimleri hidayeti, “doğru yolu gösterip açıklama, müminleri mükâfatlandırıp cennete koyma” şeklimde tanımlamanın yanı sıra özellikle “doğru yolu gösterme ve doğruya ulaştırma” şeklindeki tanımı daha fazla benimsemişler. Dolayısıyla bu doğrultuda Allah'ın dilediği kimseyi hidayete erdirip, dilediğini dalalette bırakacağını, kulları üzerinde sonsuz tasarrufa sahip olan Allah'a hiçbir şekilde fiillerinde sınırlama getirilemeyeceğini savunmuşlardır. Peki, kulun bu manada hiç etkisi yok mudur? Elbette Eş'arilere göre kul hidayete ermeyi dilerse Allah kulun gönlüne imana ulaştıracak ilim ve neticesinde iman nimetini yaratarak kulu hidayete erdirir. Dolayısıyla Eş'arilere göre naslardaki ihtidanın Hz. Peygamber'e ve

¹²⁹ İmam Eş'ari, **Mâkâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallin**, (İlk Dönem İslam Mezhepleri), çev. Mehmet Dalkılıç vd. Kabcacı yay. İstanbul, 2010, s. 261; Kadı Abdülcebbar, **el-Muğnî**, ss. 61-65, 616, 656.

Kur'an'a nispet edilmesi ona vesile olmaları itibariyle mecazi manadadır. “Eğer Allah dileseydi bütün kulların kalbinde bilgi ve iman yaratıp onların hidayete etmesini sağlardı. Ancak bunu yalnız müminler için dilemiş ve yaratmıştır. Allah'ın, kullarını hidayete erdirici olmakla övünmesi, insanlara O'ndan hidâyet istemeyi tavsiye etmesi ve gerçekte bazı insanlara hidayet edip bazılarını bunun dışında bırakması gibi deliller bunu göstermektedir.”¹³⁰ Her halükarda Allah'ın fiiliyle gerçekleşen hidayet kulun mükellefiyeti açısından çok keskin olan bu görüş çok eleştiri almıştır. Bazı ayetlerde fertlerden söz edilerek Allah'ın dilediğini hidayete erdirdiği, dilediğini de dalâlete düşürdüğü anlatılır. O'nun bu iradesine kimsenin karşı gelemeyeceği ifade edilir.¹³¹ Ragıp el-İsfahani'nın de belirttiği gibi Allah'ın bu tiplerden nefyettiği hidâyet, kendi iradeleriyle onu benimsemeyen kişilerden menettiği tevfik ve uhrevî mükâfat manasına gelir. Bu durumda da Allah'ın mükellefe verdiği akıl ve sezgi (fıtratullah), gönderdiği vahiy ve peygamberler aracılığıyla hidayeti benimseme eylemi, en azından buna samimi olarak yönelme hareketi yine kula ait olacaktır.¹³²

1.2.3.3.3. Maturidilere Göre Hidayetin Mahiyeti

Maturidilere göre hidayet “doğru yolu gösterip açıklama ve ona ulaştırma” şeklinde iki yönlü olduğu ifade edilmiştir. Buna göre birincisine “hidâyet-i gayr-i mûsile” yani doğru yolu gösterip açıklama ikincisine “hidâyet-i mûsile” yani doğru yola/hidayete ulaştırma şeklinde tarif etmişlerdir.¹³³ İmam Maturidî'ye göre Allah kullarının bütün amellerini ezeli ilmiyle bilmektedir. Öyle ki, hangi kulunun hidayete ereceğini, hangisinin dalaletle sapacağını bilir. Böylelikle hidayete eren kulunun hidayetini irade ederken dalaletle sapan kulunun da dalaletini diler ve bütün kullarına bu uyum içinde bir yaratılış ihsan eder.¹³⁴ Ona göre şu ayet buna işaret eder; “*Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslam'a açar.*”¹³⁵ Yani kişi İslam'la

¹³⁰ Eş'ari, **el-İbane**, s. 131-132; Taftazânî, **Şerhu'l-Makasid**, nşr. İbrahim Şemseddin, DKİ yay, Beyrut, 2011, Cilt. 4, ss. 309-311; Gazali, **el-İktisad fi'l-İ'tikad (İtikadda Orta Yol)**, s. 141.

¹³¹ Bkz. Râ'd, 13/27; İbrahim, 14/4; Nahl, 16/37; Fatır, 35/8; Zümer, 39/36.

¹³² Ragıp el-İsfahani, **el-Müfredar** hdy md.

¹³³ Ebu Muin en-Nesefi, **Tabsiratu'l-Edille**, çev. Hüseyin A. Şaban Ali D. DİB yay, Ankara, 2004, cilt. 2, s. 269.

¹³⁴ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Mahmûd el-Matûrîdî, **Te'vilatu'l-Kuran Tercümesi** çev. Mehmet E. Bekir T. Ensar Yayınları, İstanbul, 2016, Cilt. 5, ss. 227-230.

¹³⁵ En'am, 6/125.

müşerref olduktan sonra ikinci defa tekrar kalbin İslam’a açmanın ifade edilmesinin bir anlamı olmazdı. Yine Maturidî âlimi olan Ebu Muin en-Neseî de bu çerçevede kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu, bu fiillerin kapsamına hidayete ermenin de dâhil olduğunu belirtmiştir.¹³⁶

Buna mukabil son dönem Maturidî âlimlerinden sayılan Beyazizade Ahmet Efendi ve Elmalılı Muhammed Hamdi’ye göre kul hidayeti ister onu gerçekleştirmek için gayret eder işte o vakit Allah da kuluna hidayeti yaratır. Yani Allah’ın hidayeti yaratması kulun hidayete yönelmesine bağlıdır.¹³⁷ Peygamberlerin getirdikleri ilahi kitaplar ancak insanlara hakikati öğretmek içindir. Aksi halde cebri manada ne insanın hidayetine ne de dalaletine sebep değildirler. Onlara göre insan ancak kendi iradesiyle hidayet bulur ya da dalalete sapar. “Allah hiç kimseyi zorla saptırmadığı gibi cebren de hidayete erdirmez.”¹³⁸ Elmalılı, hidayetin kişide meydana gelmesi için gerekli sürenin, bütün insanlara verildiğine dikkat çekerek verilen süre zarfında hidayete ermeyi ya da dalalete sapmayı kul kendi irade eder.¹³⁹ Elmalılı’ya göre her insanın hayatında hidayeti tercih etmesini mümkün kılacak bir süre mevcuttur. Bu süre içinde hidayeti tercih etmesi onun isteğine bağlıdır. Ancak tercihinin kötü yönde kullanıp hidayete yönelmeyenlerin ondan mahrum kalması kaçınılmaz bir durumdur.¹⁴⁰

1.2.3.4. Kelam Açısından Dalalet

İslâm kelimasında dalâlet, üzerinde fazlaca fikir beyan edilmiş bir mesele olup farkı ekollerin özellikle dalalet kulun kendi hür irade ve kudretiyle mi yoksa Allah’ın takdir ve belirlemesiyle mi gerçekleşir? Soruları üzerinde durduklarını ve buna mukabil farklı yaklaşımların ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunları kısaca tasnif edecek olursak.

¹³⁶ Neseî, **Tabsiratu’l-Edille**, Cilt. 2, s. 720.

¹³⁷ Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, Cilt. 8, s. 305.

¹³⁸ Beyazizade Ahmed Efendi, **İşaratü’l-Meram min İbaratü’l-İman**, nşr. Ahmed Ferid Mizyaddin, DKİ yay, Lübnan, 2007. s. 225.

¹³⁹ Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, Cilt. 8, s. 306.

¹⁴⁰ Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, Cilt. 8, s. 307.

1.2.3.4.1. Cebriyye'ye Göre Dalalet

Kelam tarihinde sistematik olmasa da ifade ettiği görüşler açısından ortaya çıkan ilk ekollerden sayabileceğimiz Cebriye dalalet meselesinde insan hürriyetini ortadan kaldıran bir görüş benimsemiştir. Bu görüşlerinin aynı ekolün kader anlayışından mülhem olduğunu ifade etmemiz mümkündür. Zira kader anlayışlarında olduğu gibi dalalet meselesinde de bütünüyle fiilin yaratıcısı ve gerçekleştircisi olarak Allah'ı gösterirler ve insanın bu manada hiçbir işlevinin olmadığını ortaya koymaktadırlar. Kur'a-ı Kerim'deki "*Allah dilediğini saptırır dilediğini de hidayete erdirir*"¹⁴¹ vb. ayet ve hadislerin zahiri manalarından hareketle bu nevi bir görüş ortaya koymuşlardır. Bu da gösteriyor ki sonsuz kudret ve iradeye sahip olan Allah insanı ya hidayete eren olarak mümin ya da dalalet ve sapkınlığa düşen olarak kâfir yaratır demişlerdir. Dolayısıyla Allah insan için ne takdir etmişse o gerçekleşir, insanın buna müdahalede bulunması ya da değiştirme gibi bir gücü söz konusu değildir.¹⁴² Ne var ki özellikle insanın kendi fiillerin yaratıcısı ve gerçekleştircisi olduğunu ileri süren Mutezile ve Şia'nın büyük bir kısmı Cebriyenin bu nevi fikirlerini çok keskin bir şekilde tenkit etmiş ve bunun taban tabana zıt olan fikirler ortaya koymuşlardır.

1.2.3.4.2. Mutezile'ye Göre Dalâlet

Kelam tarihinin ilk sistemli manada ortaya çıkan ekolü olan Mutezile ve bu manada Mutezilenin görüşünü benimseyen Şia'nın ekseriyeti dalalet meselesinde kulun fiilleri açısından bir izaha girmişler. Dolayısıyla kulun yukarıda da ifade ettiğimiz üzere kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu ve fiillerinden sorumlu olabilmesi için hür olmasının zorunlu olduğunu savunarak, dalalet konusunda tamamen insanın fiilleri bağlamında ele almışlardır. Allah'ın bu manada hiçbir müdahalesi söz konusu değildir. Şeklinde bir görüş beyan etmişler. Bu manada Cebriyeyi tenkit eden mutezile yukarıda cebriyenin görüşlerini delillendirdiği ayet ve hadislerin müteşabih olarak ele alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Zira zahiri anlamları kulun irade hürriyetini ortadan kaldırarak aslında sorumluluğunun da bir anlam ifade edememesine yol açmaktadır.

¹⁴¹ İbrahim, 14/4.

¹⁴² Kadı Abdülcebbar, **Müteşabihü'l-Kur'an** Yayımlayan, Adnan Muhammed Zerzûr, Kahire, 1969, s. 72; Fahreddin er-Razi, **Mefatihu'l-Gayb**, Cilt. 2, ss. 138-139.

Buna karşın kulun hürriyetine dikkat çeken diğer ayetlerle bir bütün olarak ele alınıp tevili yapıldığında ise kulun hürriyeti ortaya çıkar ve dolayısıyla sorumluluğu bir anlam ifade eder

Mutezilenin bu vb. görüşleri de çok isabetli görülmemiş ve Allah'a zorunluk ve fiillerinde sınırlamaya sebep teşkil ettiği gerekçesiyle Ehl-i Sünnet uleması tarafından tenkit edilmiştir.

1.2.3.4.3. Ehl-i Sünnete Göre Dalalet

Cebriye ve Mutezile'ye ait yukarıda verdiğimi iki uç görüşü yumuşatarak daha tutarlı ve isabetli bir görüş ortaya kuymak isteyen Ehl-i sünnet ulemasına göre, Allah kâinattaki bütün varlıkların olayların ve olguların -insanın ihtiyari fiilleri dâhil olmak üzere- tek yaratıcısıdır. Aksi bir ifade Mecusi ve Senevilerde mevcut olan düalist tanrı inancına götürür ki bu da İslam'ın üzerinde kurulduğu temel ilke olan Tevhid inancına zıttır. Dolayısıyla Allah yegâne yaratıcıdır ve bu manadaki bir sınırlama Allah için kabul edilemez. Nitekim hidayet ve dalalet olgularını da Allah murad etmiş, halk etmiş ve kulları için kader kılmış. Genel ilke olarak benimsedikleri bu hususun ayrıntılarında ehli-sünnetin ekolleri zaman zaman aşırı olmamakla beraber farklı birtakım görüşlerde benimsemişlerdir. Sözgelimi İmam Eş'ari'nin dalaleti dinden yüz çevirmek olarak tanımlaması ve küfür ve inkâr manasındaki dalaletin Allah'ın kulun fitratında diğer bir deyişle gönlünde yaratmış olduğunu ifade etmesi ve kulunu dalaletle sevk etmesinin normal olduğunu savunması, Eş'ari'lerin arasında farklılık olmakla birlikte genel olarak bu görüşü benimsemeleri olanları cebri anlayışa fazlasıyla yakınlaştırmıştır. Nitekim ona göre Allah'ın iradesi herhangi bir kısıtlama kabul etmez ve fiillerine binaen bir sorumluluğu da söz konusu değildir. Zira bu ulûhiyetinin bir gereğidir.¹⁴³ Abdülkadir el-Bağdadi(ö. 429/1037), İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.478/1085) ve Ebu Saîd el-Mütevellî(ö. 478/1086) de Eş'ari'nin yukarıda verdiğimiz görüşünü benimsemişlerdir.¹⁴⁴

Bakıllanî, dalalet meselesinde bilhassa dalaletin yaratılması bahsinde kâfirler için yaratmış olduğunu, Allah'ın kâfirlerin imana ermelerini sağlayan yardımını

¹⁴³ Eş'ari, **el-İbane (Usulü Ehli'-Sünnet)**, s. 77.

¹⁴⁴ W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 238-240.

kestiğini ve onların gönüllerindeki ferahlığı alarak hidayeti bulma manasındaki kudretlerini ellerinden alması olarak açıklamıştır. Bazen de onu, sevap kazanmayı ve cennete girmeyi mümkün kılacak yoldan uzaklaştırma şeklinde açıklar.¹⁴⁵

Ragıp el-İsfehani ise Eş'ari olmakla birlikte bu konudaki görüşü Maturidilere yakındır. Ona göre dalâlet, dalalet olgu olarak Allah tarafından yaratılmış olmanın yanı sıra fiil ve gerçekleşmesi yönüyle kulun kendisinde meydana gelir. Yani kul evvela delaleti irade eder akabinde onu gerçekleştirmek için bilfiil gayret gösterir ve kendinde vücud bulması için imkân sağlar.¹⁴⁶ Nitekim “*Allah dilediğini saptırır dilediğine hidayet ihsan eder*”¹⁴⁷ vb. ayetlerin bir tefsiri mahiyetinde olan bakara suresinin şu; “*Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez. İman edenler onun, Rabbinden bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre sapanlar ise Allah bununla neyi kastetmiştir? Derler Allah onunla birçoklarını saptırır. Birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.*”¹⁴⁸ Ayetinin sonunda Allah’ın, fasık olan kimseyi saptıracağını ifade etmesi dalalet konusunda kulun iradesi ve eyleminin büyük ölçüde etki ettiğini göstermektedir. Yani kişi dalaletle sapmayı tercih etmediği müddetçe Allah onu cebri olarak dalaletle sürüklemeyebilir. Ne var ki sorumluluk kendisine farz olduğu vakit kimi insanlar iman nimetinin kıymetini bilip ona sahip olmak isterken kimileri de inkâr üzere bir hayat tercih ederler. Allah (cc) onların bu tercihlerini değiştirmeyebilir bununla birlikte kendilerine çeşitli örnekler verir ve bir sivrisineğin örnek vermektense bir eksiklik görmez. Ancak kalpleri iman üzere olanlar bu örnekleri kale alıp onunla imanları pekiştirirken kalpleri inkâr üzere olanlar bunu basit bir örnek olarak görür ve onunla alay ederler ki bu onların küfürlerini arttırır. Daha önce küfür üzere iken bu ve benzeri örneklerden elbette kendileri için iman sebebi olan kullarda vardır. Küfrü tercih edenlere küfür güzel gösterilir ve bu inkârları onların karakterlerine dahi işler.¹⁴⁹

Selefiyye ulemasının dalâlet meselesinde benimsedikleri görüşler Eş’arilerin görüşleri arasında benzerlik vardır. Nitekim “Allah, kâfirlerin dalaletle girmelerini sağlayan sebepleri yarattığı gibi onları dalaletle girebilecek doğada ve duyguda

¹⁴⁵ Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 377-378.

¹⁴⁶ İsfehanî, *Mukaddimetu'l-Cami'u't-Tefsir*, çev. Celalettin Divlekci, Rağbet yay. 2011, s. 98.

¹⁴⁷ İbrahim, 14/4; Nah, 16/93; Fatır, 35/8; Müddessir, 74/31.

¹⁴⁸ Bakara, 2/26.

¹⁴⁹ En-Nesefî, *Tabsiratu'l-Edille*, Cilt: 1, s. 65.

yaratmış ve aklını nefsinin hâkimiyetinde yaratmıştır.”¹⁵⁰ Bu görüşü savunan selefi âlimlerinden İbn Hazm’dır

Buna karşın müteahhir selef ulemasından M. Reşid Rıza, kulda meydana gelen dalaletin gerçekleşmesine ilişkin durumu seleften farkı olarak yorumlamıştır. Ona göre Dalaletin kulun aklını kullanıp doğru ya da yanlış tercih etmesine bağlı olduğunu ve Allah’ın yarattığı genel kanun çerçevesinde mütalaa ettiğini ve hakikati elde etmesi için kuluna akli kullanması gerekirken dalaleti tercih etmesi kendisinin bu sapkınlıkta kalmasına karar kılmıştır.¹⁵¹

İmam Maturidî, dalalet meselesini Allah’ın adaleti açısından ilim, meşiet ve tekvin sıfatlarıyla açıklamaktadır. Ona göre Allah adil olması hasebiyle kuluna asla zulmetmez. Dolayısıyla onu dalalete de sürüklemeyiz. Özellikle “*Allah dilediğini hidayete erdirir, dilediğini dalalette sokar.*” şeklinde çevrilmiş ayetlerde geçen -yeşau- kelimesinin üzerinde durmuş ve ilk kez kendisinde rastlayabileceğimiz bir bakış açısıyla “*Allah dileyen kişiyi hidayete erdirir, dileyen kişiyi de dalalette bırakır.*” şeklinde ifade etmiştir. Buna mukabil Allah hiçbir kuluna ne zoraki hidayet verir ne de hiçbir kulunu saptırır. Peki, yukarıda verdiğimiz ilim meşiet ve tekvin sıfatları ile dalalet arasındaki ilişkiye bakış açısı nedir? Onu izaha geldiğimizde ise İmam Maturidî başta olmak üzere Maturidîler, Allah’ın ilmi her şeyi kuşatıcı sonsuz bir ilimdir ve hiçbir şey O’nun ilmi olmaksızın varlık âlemine dâhil olmaz. Meşietine geldiğimizde ise yine ilmine benzer bir şekilde olacak veya olmayacak ne var -ya da ne yoksa- bütünüyle Allah’ın meşietine bağlıdır. Her şeyi dilediği gibi yapar. Üçüncüsü tekvin sıfatı ki ilminde ve meşietinde olanı yaratmasıdır. Buna göre dalalet de Allah’ın ilminde olan ve meşietleriyle yarattığı bir fiildir. Nitekim dalaletin, kulda taalluk etmesi yönüyle ise kulun kendi iradesi ve hareketlerinin bir neticesidir.

Nihayet dalâlet meselesinde genel bir değerlendirmeye gidildiğinde kulun dalaleti istemesiyle gerçekleştiği bir ilke olarak önümüze çıkmaktadır.¹⁵² Nitekim Maturidî ulamasının ekseriyeti bu anlayışı benimsemektedir zira onlara göre şayet dalalet Allah’ın Takdiri ve cebri manadaki emriyle olsaydı bu zulüm olurdu Şüphesiz

¹⁵⁰ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, **El-Fasl**, Çev. Halil İbrahim Bulut, TYEK Yay, Cilt. 3, s. 66-74.

¹⁵¹ Muhammed Reşid Rıza, **Tefsîrü’l-Menâr**, Cilt. 1, 241; Cilt. 7, 402; Cilt. 9, 459.

¹⁵² Maturidî, **Kitâbü’t-Tevhîd**, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay. İstanbul, 2018, ss. 287, 313-314.

Allah zulümden müstağnidir.¹⁵³ Oysa Maturidiler’de göre Allah kulunu hidayet ve dalalet arasında bir tercih yapmasını dilemiş ve onu seçeceği fiilden mesul kılacağını bildirmiştir. Buna karşın dalalet fiilinin yaratılmış olması kulun cebri olarak ona sevk ettiği anlamına gelmez.

---

¹⁵³ Ebu Yüsr Muhammed Pezdevi, **Usulu’d-Din (Ehli Sünnet Akaidi)**, çev. Mehmet Zahid Kotku, Server Yay. İstanbul, 2018, ss. 45, 127.

İKİNCİ BÖLÜM

FETRET EHLİ VE İLAHİ ADALET

2.1. FETRET EHLİ AÇISINDAN BAZI KAVRAMLAR

2.1.1. Fıtrat

2.1.1.1. Fıtratın Kelime Anlamı

Fıtrat kelimesi “yarmak, ikiye ayırmak; yaratmak, icat etmek” vb. anlamlarına taalluk eden “ftr-yefteru-fatren” mastarında isimdir “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” manalarında kullanılmıştır.¹⁵⁴ Yaratılıştaki öz ve yokluktan varlığı çıkarmak vb. şekilde Allah’a nispet edilen, “Haliku’l-Evvel” olması ifade edildiğinde de fıtrat terimi kullanılmıştır.

Dolayısıyla fıtrat, cinse ve türe özgü bütün özellik ve niteliklerin yaratılan varlığın ilk evresinde kendisine klonlanması diğer bir deyişle genlerine işlenmesi demektir. Söz gelimi canlı varlıklar içerisinde insan türünün bütün duygusal ve fiziki özelliklerinin türün her bir bireyinde olması, misal sevgi, inanç, üzüntü vb. duygusal özellikler ile kulak burun göz gibi fiziksel nitelikler fıtrat kapsamına girer. Buna mukabil fıtrat kavramı daha ziyade kişiliğe ve şahsiyete işlenmiş ve bu manada özellikle insanın Rabbine karşı sorumluluğunu ortaya koyan bir terimdir. Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın kullarına bahsettiği bu niteliklere dikkate çekilerek Allah’ın bir ismi ve bundan mütevellit bir sûrenin ismi olarak da fâtır kelimesi kullanılmıştır.¹⁵⁵

2.1.1.2. Kur'an ve Hadislerde Fıtrat Kavramı

Fıtrat kavramı birçok kavram gibi özellikle Kur’an’daki kullanımıyla lügate girmiş İslam dininin dile önemli bir katkısıdır. Kur’an-ı Kerim’de olduğu kadar pek çok hadiste de kullanılmıştır. Bu fıtrat kavramının geçtiği hadislerin bazısının sıhhat derecesindeki problemler İslam tarihinde bu kavramla ilgili görüşlerde ihtilafa sebep

¹⁵⁴ İsfahanî, **el-Müfredat**, ftr, md.

¹⁵⁵ Bkz. Fâtır, 35/1; En’ami, 6/14; Zümer, 39/46.

oluşturmuştur. İbn. Abdülber en-Nemerî eserinde bu görüşleri zikretmiştir.¹⁵⁶ Biz bunları genel olarak dört başlık altında verebiliriz.

Bunların ilki Ebu Hureyre'den nakledilen “her çocuk fitrat üzere doğar...”¹⁵⁷ şeklindeki rivayette kullanılan fitrattan kastedilenin İslam olduğunu savunan görüştür. Bu görüşü savunanların başında Selefiyye âlimleri gelir. Buna göre bu rivayetin muhtelif kaynaklardaki versiyonlarında, fitrat kavramı Hz. Peygamber tarafından İslam ile birlikte kullanılmıştır. Ayrıca rivayetin devamında geçen anne babası onu Yahudi veya Hristiyan yapar kısmı da öncesinde İslam’a mensup olduğunu sonradan fitratının değiştirildiğini öne sürerek fitrattan kastın İslam olduğunu ifade etmişlerdir.

İkinci görüş ise fitratın daha ziyade Kur’an’daki kullanımı ve kelimenin sözlük anlamına dikkat çeken görüştür. Bu görüşe göre fitrat bir şeyin başlangıcı ve başlangıçtan beri belirlenip değişmesi ya da değiştirilmesi mümkün görülmeyen özellikler şeklindedir. Yani, Allah’ın insanı yarattığı ilk hal üzere olacağı ve kişiyi mümin ya da kâfir olarak yarattığını bunun değişmeyeceğini ifade etmişlerdir. Araf suresinin şu “*De ki Rabbim adaleti emretti. Her secde yerinde yüzlerinizi ona doğrultun. Dini Allah’a has kılarak ona ibadet edin. Sizi başlangıçta yarattığı gibi ona döneceksiniz.*”¹⁵⁸ âdetini bir delil saymışlardı buna göre her insan başlangıçta yaratıldığı hal üzere dönecekse kâfirlerin başlangıçta inkâr eden olarak yaratılmış olduğunu Müslümanın da iman eden olarak yaratılmış olduğuna delalet eder. Yukarıda zikrettiğimiz hadisi ise dünyadaki muamele bakımından ele almışlardır.

Üçüncü görüşe göre ise fitrat Yüce Allah’ın ruhları yaratırken Âdemoğlundan iman sözü almış olmasıdır. Zira Allah ilk olarak ruhları yarattı sonra dünyada bir imtihana sokmak için insanın ruhuna beden giydirdi. İnsan beden giyince öncesini yani fitratını unuttu. Dolayısıyla isyana ve inkâra gitti rabbi ona fitratını hatırlaması için peygamberler gönderdi kimisi bu manadaki güzelliği kavrarken çoğu da sapkınlığa düştü.

Dördüncü görüşe göre ise fitrattan kast İslam olmakla birlikte hadisteki kullanımı da sadece Müslüman çocuklarını kapsar. Buna göre Müslüman olmayanların çocukları fitrat üzere doğmaz. Aksi halde “*Andolsun biz, cinler ve insanlardan*

¹⁵⁶ İbn Abdülber en-Nemerî, **et-Temhîd Lima fi’l-Müvatta mine’l-Meani ve’l-Esanid**, nşr. Mustafa Sumeyde, Beyrut, 1998. S. 346.

¹⁵⁷ İmam Malik, Muvatta, Cilt. 1. S.241; İbn Hanbel, Müsned, Cilt. 2. 275; Buhari, İman 45.

¹⁵⁸ Araf, 7/29.

birçoklarını cehennem için yarattık. İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha aşağıdırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridirler.”¹⁵⁹ Ayetinde anlatılan durumun ve muhtelif ayetlerde geçen inkâr ehli ile ilgili hükümlerin bir manası olmazdı.

Kur’an-ı Kerîm’in sadece “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değişme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”¹⁶⁰ Ayetinde fitrat terimi sözlük anlamıyla kullanılmıştır. Bunun yanı sıra fitrat terimiyle aynı kökten türeyen fatr, fütur, iftar, İnfitar vb. kullanımlar ise Kur’an’ın muhtelif yerlerinde çokça geçmektedir. Hadislerde fitrat ve yakın anlamlı kelimeler Kur’an’daki kullanımıyla ya da benzer şekillerde geçmektedir. Burada fitratla, ilk yaratılıştaki saf temiz dış etki ve etkenlerden arınan haline vurgu yapılmıştır.¹⁶¹ Şöyle ki yukarıda zikrettiğimiz ayette kullanılan fitrat ile “*Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan, Mecusi (farklı bir rivayete göre hatta müşrik) yapar.*”¹⁶² Hadisinde geçen fitrat terimi benzer anlamlarda kullanılmış hatta hadisi ayetin tefsiri şeklinde görmemiz de doğru olacaktır.

Fıtrat kavramını epistemolojisini yaptığımızda fetret bağlamında ele alabileceğimiz bir kavram olduğunu görmekteyiz. Zira fetret ehli dediğimiz kişiler de fitrat üzere yaratılmışlar ise -ki öyledir- o halde fitratlarında Allah’a iman vardır. Dolayısıyla onlara bu imanı iman veren Yüce Allah’ı adaletsizlikle suçlamak abestir.

2.1.2. Hüsün Kubuh

2.1.2.1. Sözlükte Hüsün-Kubuh

Hüsün (hüsn) “güzel olmak” anlamında masdar ve “güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey” manasında ad olarak kullanılmıştır. (çoğulu mehâsîn). Hüsnün zıddı olan kubh-kubuh ise “çirkin olmak” ve “çirkinlik, nefret edilen şey” anlamındaki mastarından isim olmuştur. (çoğulu makabih)tir.¹⁶³ İsfahani, hüsün kelimesini “güzel

---

¹⁵⁹ Araf, 7/179.

¹⁶⁰ Rûm, 30/30

¹⁶¹ Buhari, İman, 26; Müslim İman, 45.

¹⁶² Buhari, Cenaiz, 79-93; Müslim, Kader, 22-25.

¹⁶³ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, Hsn ve kbh md.

olan, rağbet edilen şey” şeklinde tanımlamakla birlikte bir nesneye veya duruma güzel demenin üç şekilde mümkün olduğunu savunmuştur. Bunların ilki insana verilen akıl nimeti sayesinde insanın bir şey için güzel ya da çirkin olduğuna aklıyla karar verir. İkicisi ise duygularıyla bir şey için güzel ya da çirkin olduğunu ortaya koyar. Üçüncüsü duyularıyla bir şeyin güzel ya da çirkin olduğunu belirler şeklindedir. Bu sebeptendir ki halk arasında çoğunlukla duygulardan göze hitap eden şeylerde güzellik arandığını vurgulamıştır. Allah’ın, Kur’an-ı Kerim’de de geçtiği üzere güzel kelimesini çoğunlukla gönül gözüyle güzel sayılan şeyler olduğunu ifade etmesidir. Dolayısıyla halk arasında dış güzellik ve uyum yani estetik için kullanılır. Kur’an-ı Kerim’de daha ziyade kişinin ahlaki yönünü ortaya koyarak davranışlarındaki ve özlerindeki güzellikleri ortaya çıkartmalarıyla ilgili kullanılır.¹⁶⁴

İsfahânîye göre hasenin zıddı olan kabih ise “gözün beğenmediği maddî şeylerle duygusal olarak insanı rahatsız eden davranış ve haller” manalarında kullanılmıştır; kabih ile benzer bir anlam ifade eden seyyie ise nesneleri nitelemekten çok insanlar arasındaki ilişkilerin ahlâkî değerini belirtmek için kullanılır.¹⁶⁵ İbnü’l-Cevzi Kur’an’da, güzelliğinde eksiklik bulunmayan şeylerin yanı sıra iyiliği kötülüğünden daha çok olan şeylere hasene, bunların karşısına da seyyie denildiğini ve bu iki tabirin “Tevhid-şirk, zafer-hezimet, bolluk-kıtlık, âfiyet-belâ, iyi söz-kötü söz, iyi iş-kötü iş” manalarında kullanıldığını kaydeder.¹⁶⁶ Hüsün ve kubuh, İslâmî literatürde estetik anlamdan çok eylemlerin ahlâkî ve dinî değerini belirtir. Bu sebeple kelâm, ahlâk ve usul-u fıkıh terimi olarak hüsün ve kubuhu yerine göre “iyilik-kötülük, dünya ve ahiret hayatı açısından fayda-zarar” diye ifade etmek daha isabetli görünmektedir.¹⁶⁷

2.1.2.2. Kur’an ve Hadislerde Hüsün-Kubuh Kavramı

Kur’an-ı Kerîm’in muhtelif pek çok yerinde hüsün kelimesi “güzel olmak, güzel karşılık görmek, güzel davranmak, iyilik yapmak, Allah’a kulluk etmek, bolluk,

¹⁶⁴ Ragıp, el-İsfehani, **el-Müfredat**, Hsn md. ss. 284-286.

¹⁶⁵ Rağıb el-İsfehani, **el-Müfredat**, Kbh md. s. 817.

¹⁶⁶ İbn Kayyum el-Cevzîye, **Medaricu’s-Salikîn**, ss. 259-260.

¹⁶⁷ Ebu Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman Ali b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, **Zadü’l-Mesir fi İlmi’t-Tefsir**, çev. Abdulvehhab Öztürk, Kahraman yay, İstanbul, 2015, Cilt. 4, s. 470.

genişlik, nimet, infak” vb. anlamlarda kullanılmıştır. Buna karşın Kabih/Kubuh ise Kur’an-ı Kerim’de hiç geçmemekte buna mukabil sû, kerih, seyyie vb. kullanımlarıyla pek çok ayette geçtiği görülmektedir.¹⁶⁸

Kur’an’da hüsün teriminin geçtiği ayetlerde çoğunlukla adaletle birlikte kullanılmış olması hem hüsün terimine hem de adalet olgusuna bir tekit mahiyetindedir. Bu kullanım Allah’ın insandan yapmasını istediği şeyin ancak güzellik olduğunu ve bu nevi hallerin büyük bir fayda ihtiva ettiğini vurgulamıştır.

Kur’an’da geçen ahsan/hüsün kavramının diğer bir kullanımı ise Allah’ın yaratıcılığındaki güzelliğini ifade eden kullanımdır. Öyle ki, Allah’ın en büyük sanatı olarak zikrettiği insanı olması gereken en güzel halde yarattığını ifade ettiğinde hüsün terimi kullanmıştır.¹⁶⁹

Diğer taraftan insana iyilikle kötülüğün bildirildiğini ifade eden ayetler olmakla birlikte iyiliğin veya kötülüğün akılla bilinebileceğine dikkat çeken ayetler de mevcuttur. İnsanın kendisi hakkında kötü saydığı şeyin hakkında hayır, hayır sandığı şeyin hakkında kötü olabileceğini ve bunun en doğrusunu Allah’ın bildiği Kur’an’da ifade edilmiştir.¹⁷⁰ İşte bu sebeptendir ki bazı İslam âlimleri kötülüğün ancak Allah’ın bildirmesiyle bilinebileceğini; bazıları kötülüğün akılla da bilinebileceğini savunmuşlardır. Bir kısmı da kötülüğün bilinmesinde aklın yetkin olduğunu ancak kötülükten gelecek tesir konusunda ilahi bilgilendirme gerektiğini savunmuşlardır.

Hadislerde hüsün oldukça fazla, kubuh kökünden türeyen kelimeler ise nadiren geçer ve sözlük anlamında yer alır. Hüsün, bazı hadislerde “*Güzel yaratılış sahibi olmak*”¹⁷¹ şeklinde maddî güzellik anlamında zikredilmiş bazılarında “*Varlıkların güzellik ve çirkinliklerini Allah’ın takdir ettiği açıklanmış.*”¹⁷² Çoğunda ise insana ait amellerin güzelliğini ifade etmiştir. Hadislerde hüsnün karşıtı olarak çoğunlukla seyyie kelimesinin kullanıldığı görülmüştür. Bazı kaynaklarda “*Müslümanların güzel gördüğü şeylerin Allah katında da güze*”¹⁷³ olduğunu ifade eden rivayetler Hz.. Peygamber’e atfedilmişse de bunun İbn Mes’ud’a ait bir söz olduğu kabul edilir.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Bk. Bakara, 2/169; Tevbe 9/46,81; Nahl 16/90; Meryem 19/89.

¹⁶⁹ Tin , 95/4.

¹⁷⁰ Bk. Bakara, 2/216.

¹⁷¹ Buhari, Rikak, 31; Müslim, İman, 206.

¹⁷² Buhari, Rikak, 31; Müslim, İman, 207.

¹⁷³ Müsned Cilt: 1, s. 379.

¹⁷⁴ İbn Kesîr, **Büyük İslam Tarihi**, Cilt. 3 s. 256.

2.1.2.3. İtikâdî Mezheplere Göre Hüsün-Kubuh Meselesi

İtikâdî mezhepler açısından hüsün ve kubuh meselesi, gerek mahiyet gerek hüsün ve kubuhun nasıl bilineceği yönüyle kelam ilminin muhtevasına dâhil olmuş ve üzerinde çokça fikir beyan edilen bir mesele olmuştur. Biz burada bunları en genel olarak üç itikadî mezhebin görüşlerini özetle anlatacağız.

2.1.2.3.1. Mutezileye Göre Hüsün Kubuh

Mutezile mezhebine göre hüsün ve kubuh aklidir. Yani akılla bilinir herhangi bir nas olmaksızın insanın iyi ve kötüyü bilecek hatta bilmesi zorunlu olacak şekilde yaratıldığını savunmuşlardır. Mutezileye göre hüsün ve kubuh zati bir sıfat olup, bir şeyin mahiyetine dâhil olan özde bulunan bir vasıftır. Bu görüşü ilk ortaya atan Cebriye mezhebinin kurucusu Cehm b. Safvan'dır. Ne var ki Mutezile her ne kadar Cebriye mezhebine alternatif olarak doğmuş olsa da bu ve benzeri görüşleri kendi içine almış ve diğer görüşleriyle yoğurmuştur.¹⁷⁵

Mutezile husun kubuh meselesini beş temel esastan biri olan adaletle ilişkilendirerek işlemiştir. Buna göre Adaletin bir gereği olarak insana verilen irade hürriyeti ve bu hürriyetini doğru kullanabilmesi için bahsedilen akla, iyi ile kötüyü bilmesi ve birbirinden ayırma gücünün verilmiş olmasını zorunlu kılar. Mu'tezile âlimleri, bu konuya verdikleri büyük önem dolayısıyla kelamcılarının rasyonalist kesimi olarak tanınmışlardır.¹⁷⁶

Bununla birlikte Mutezili kelamcılarının hepsi Peygamberlere gönderilmiş olan bilgilerin bütünü doğru bilgi olduğuna hiç şüphesiz iman ederler. İnsanların sorumlulukları açısından bilgilerin ise akli olduğunu savunurlar. Özellikle ilk dönem Mutezilesi olan Ebu Huzeyl Allaf, Nazzam vb. âlimler, Cemh b. Safvan gibi hüsün ve kubuhun zati bir nitelik olduğunu savunmuşlardır. Buna karşın son dönem mutezile âlimlerinden Kadı Abdülcebbâr başta olmak üzere meselede din ve akıl dengesini kurmaya çalışmışlardır. Buna göre fayda sağlayanı hasen, zarar verenin ise kabih

¹⁷⁵ . İbnu'l-Murtaza **Tabakatu'l-Mu'tezile, (Mutezilenin Biyografik Tarihi)**, çev. Hüseyin Maraz, İstanbul, 2018, s. 96.

¹⁷⁶ Kadı Abdülcebbâr **el-Muğnî**, Cilt. 3, s. 267; İbnu'l-Murtaza **Tabakatu'l-Mu'tezile, (Mutezilenin Biyografik Tarihi)**, s. 97; Bağdadi **el-Fark Beyne'l-Fırak**, ss. 99-103

olduğu bilgisi akli bir bilgi olduğunu söylerken, herhangi bir fiilin hüsün ya da kubuh olduğuna hükmedilebilmesi için fiili bütün yönleriyle bilmek gerektiğini dolayısıyla bunun da ancak vahyin ve peygamberin bildirmesiyle mümkün olduğunu savunmuştur.¹⁷⁷

2.1.2.3.2. Eş 'arilere Göre Husun Kubuh Meselesi

Hüsün ve kubhun şer'i olduğunu savunan Eş'arilerin yanı sıra az sayıdaki Hanefilerin, Selefilerin Malikilerin ve Hanbelilerin ekseri de bu görüşü benimsemişlerdir. Buna göre hüsün ve kubhun ancak vahiy yoluyla bilinebileceği akılla husun ve kubhun bilinemeyeceği ifade edilmiştir.¹⁷⁸ Cehm b. Safvan'ın öne sürdüğünün aksine iyilik ve kötülük fiildeki zati bir nitelik değildir. Zira dinin iyi saydığı şey iyi niteliğini alırken kötü saydığı şey sonradan bu bildirmeyle kötülük vasfını alır. Dolayısıyla Allah'ın emrettiği şey hasen iken nehyettiği şey ise kabihtir. Diğer bir deyişle iyi olduğu için emredilmiş, kötü olduğu için yasaklanmış değildir.¹⁷⁹ Bu âlimler dinî sorumluluğun ilâhî buyruklarla sabit olduğunu ileri sürmüş, insanın akıl gücünü kullanarak iyilik ve kötülüğü bilip ona göre davranmakla mükellef tutulamayacağını kabul etmişlerdir.

Eş'arilere göre iyilik ve kötülük ne manada kullanılırsa kullanılsın zata münhasır bir nitelik değildir. Öyle ki iyilik veya kötülük değişken vasıflardır. Zamana, kişiye, nazara, anlayışa göre değişkenlik gösterirler. Yani bir fiil herhangi bir kimsenin faydasına olurken aynı fiil başkası için zarar sebebi olabilir. Şayet iyilik ve kötülük eşyanın kendisinde olsaydı bu nevi bir durum söz konusu olamazdı ve iyi olan fiil herkes için iyi; kötü olan fiil ise herkes için kötü olurdu. Ne var ki bu dünya hayatında karşılaştığımız gerçekler bize bu durumun böyle olmadığını göstermektedir. Bu sebeple aklen iyi veya kötü kabul edilen şeylerin Allah nezdinde de öyle olduğunu söylemek mümkün değildir.¹⁸⁰ İmam Eş'ari'nin ifadesiyle, "Kötülük yüce

¹⁷⁷ Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 99; Kadı Abdülcebbar **el-Muğnî**, Cilt. 3, s. 367; İbnu'l-Murtaza **Tabakatu'l-Mu'tezile**, (Mutezilenin Biyografik Tarihi), s. 101; Bağdadi **el-Fark Beyne'l-Fırak**, ss. 106-107

¹⁷⁸ Gazali, **İtikadda Orta Yol**, ss. 163,164.

¹⁷⁹ Gazali, **el-Müstasfa (İslam Hukukunun Kaynakları)**, çev. Hasan Yunus Apaydın, Klasik Yay. s. 57.

¹⁸⁰ Bakillani, **et-Tekrib ve'l-İrşad**, nşr. Abdulhamid b. Ali Ebu Züneyd, Beyrut, 1993, Cilt: 1, ss. 278-279, 285.

Allah'tandır; fakat Allah kötülüğü kendisi için değil başkası için kötülük olarak yaratmıştır"¹⁸¹ "Böylece Eş'ari, kötülüğün Allah tarafından yaratılmasının bir zulüm sayılmayacağını, çünkü fiillerin Allah'a nispetle değer taşımadığını anlatmak istemiştir."¹⁸²

İmam Haremeyn Cüveynî ve talebesi İmam Gazali, Matûrîdî alimlerinin aksine iyilik ve kötülüğün akıl sahibi herkes tarafından zorunlu olarak bilinmesi fikrini kabul etmemişlerdir. Onlara göre herhangi bir telkin ve terbiye olmadan fitrat üzere bir takım fenni bilgilere ulaşması mümkün iken ahlaki ve dini duyguları kapsayan iyi ve kötünün bilgisine ancak bir eğitim sürecinden geçerek ulaşabilir. Yalan söylemenin kötü olduğu doğru söylemenin iyi olduğu bilgisi ancak doğru ve yalanın mahiyetinin bilinmesiyle mümkündür. Bu da ancak eğitim ile sağlanır ki, bu nevi bilgiler insanlar arasında çokça bilinen bilgiler olarak görülür ki bunlara meşhurat denir.¹⁸³

Diğer taraftan Eş'ari âlimlerinden bazıları konuya insan psikolojisi yönüyle yaklaşmış hüsn ve kubuh fiillerinin zuhurunda insanın dolaylı olarak bir etkiye sahip olduğunu söylemişlerdir zira onlara göre fiillerin gerçekleşmesinden evvel zihinde oluşma süreleri vardır. Bu zihinde oluşum sürecinde ise insanın herhangi bir etkisinin olmadığını savunmuşlardır. Dolayısıyla kendi iradesinde sudur etmeyen bir hal ile yüz yüze olan kişinin fiillerinde husun ya da kubuh yönüyle değerlendirmenin doğru olamayacağını savunmuşlardır. Zira insan, iradesi dâhilinde olmayan ancak zihnine meydana gelen fikirler doğrultusunda hareket etmekten kendisini alamayacaktı.¹⁸⁴ Nitekim Kur'an'ı Kerimde de geçtiği üzere bir hükmün oluşması başka bir hükmü tamamen ya da kısmen ortadan kaldırıyor ve değiştiriyorsa yani nesh ediyorsa bu, fiilin zatında iyilik ya da kötülüğün aranmaması gerektiğini ortaya koyar. Buna karşın fiilde bulunan itibari veya izafi sıfatlar olduğunu kanıtlamaktadır.

---

¹⁸¹ Ebu Hasan el-Eş'arî **el-Lüma**, çev. Kılıç Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil, İz Yay. İstanbul, s. 125.

¹⁸² Ebu Hasan el-Eş'arî **el-İbane**, s. 153.

¹⁸³ Bk. Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. **El-Akidetu'n-Nizamiyye el Akidetu'l-Vasitiyye**, çev. Muhittin Bağçeci, Kitabe Yay. İstanbul, 2016, s. 26-27; Gazali, **el-Müstasfa min İlmi Usul**, Çev. H. Yunus Apaydın, Klasik Yay. 3. Baskı, İstanbul, 2006, Cilt: 1, ss. 48-49, 55-58.

¹⁸⁴ Bk. Fahreddin er-Razi, **El-Mahsûl fi İlmi Usuli'l-Fıkıh**, DKİ yay, Beyrut, 2015, Cilt. 1, s. 161-163; Taftazânî, **Şerhu'l-Makasid**, Cilt. 1, s. 173-175.

2.1.2.3.3. Maturidilere Göre Hüsün-Kubuh

İmam Mâtûrîdî, hüsün ve kubuh meselesinde yukarıda verdiğimiz iki görüşte bulunan uç noktaları yumuşatarak orta bir yol izlemiştir. Buna göre ne tamamıyla Mutezilenin savunduğu gibi husun ve kubuh fiillerin zatına münhasır olan nitelikler olup akılla bilinir. Ne de Eş'arilerin ortaya koydukları şekliyle tamamen izafi olup ancak vahyin bildirmesiyle bilinir. Mâtûrîdî, fiillerin mahiyetiyle alakalı vasıflar olduğu yönüyle husun ve kubuh'u değerlendirdiği için insanların yaratılışı gereği iyi ya da kötü fiillere meylettiğini söylemiştir. Ne var ki, bu meyilde akıl büyük bir rol alır ve fiilin neticesi hakkında tefekkür ederek iyi olana yönlendirir.

Maturidi'ye göre akıl ve ilim hüsün ve kubhun bilinmesinde çok büyük bir etkendir. Kişinin bir fiil hakkındaki bilgisi ölçüsünde iyi ve kötü olduğunu bilir. Diğer bir ifadeyle ilmi arttıkça iyi ve kötü fiilleri hakkında daha isabetli neticeler elde etmesi olanaklı olur. İlminin azalması ya da az olması da bu isabet olanağını da bu ölçüde düşürür. Ne var ki, bunu ifade etmiş olması Maturidi'nin akli salt hüküm veren olarak görmesinden değildir. Yani aklın tek başına bütün incelikleriyle fiilde bulunan iyilik ve kötülüğü bilebileceğini ortaya koymuş değildir. Öyle ki, aklın değerler konusundaki bilgi kapasitesi sınırlı olup, bu sınırın ötesini bilmek vahiy ile mümkündür.¹⁸⁵ Bundan dolayı Allah insanlara peygamberler göndererek aklın bilemeyeceği hükümleri öğretmiştir.¹⁸⁶

Ebu Muin en-Nesefî'ye göre hüsün ve kubuh akıl tarafından idrak edilebilirse de iyiliğin emredilmiş, kötülüğün yasaklanmış olduğu ancak din vasıtasıyla bilinir.¹⁸⁷ Bununla birlikte Ebu Hanife ve Ebu Mansur el-Maturidi, insanların Allah'ın varlığını ve birliğini akıl yürütme yoluyla bilme imkânına sahip bulunduklarını ve dolayısıyla dinî bir davete muhatap olmasalar da bu hususta yükümlü ve sorumlu olduklarını kabul etmişlerdir.¹⁸⁸ Serahsi vd. bazı Orta Asyalı Hanefî uleması akli hüküm kaynağı olarak kabul etmezler. Yani şeri hükmün kaynağı olarak akla başvurmazlar. Ancak akla bilgiyi elde etme yönüyle başvururlar. Buna göre iyilik ve kötülüğün bilinmesi akıl ile

¹⁸⁵ Maturidi, **Kitabu't-Tevhid**, ss. 218-224.

¹⁸⁶ Maturidi, **Te'vilatu'l-Kuran Tercümesi**, Cilt. 5, s. 105.

¹⁸⁷ Ebu Muin en-Nesefî, **Tabsiratu'l-Edille**, Cilt. 1, ss. 457-458.

¹⁸⁸ Beyazizade Ahmed Efendi, **El-Usulü'l-Münife li İmam Ebu Hanîfe**, çev. İlyas Çelebi, İFAV yay, İstanbul, 2017, ss. 40-41.

mümkün olduğunu savunmakla birlikte mesuliyet için bilginin yeterli olmadığını şer'i hükmün esas olduğunu savunmuşlardır.

Maturidîlerin, iyilik ve kötülüğün hem akıl hem de nass ile bilineceği hakkındaki görüşleri bu durumların veya niteliklerin Eş'arilerin savunduğunun aksine farklı coğrafya ve zamanda yaşamasına rağmen hayattaki tecrübeler neticesinde âdemoğlunun belli fiiller hakkındaki ortak kanıları iyilik veya kötülüğü hakkında hüküm vermişlerdir. Buna göre iyilik ile kötülük Mutezilenin ifade ettiği gibi olmamakla birlikte fiile münhasır olan zati niteliklerdir. Dolayısıyla bu nitelikler aklidir. Yani akılla bilinir.

Bütün bunların yanı sıra akıl, fiillerin bütün inceliklerini, kişide veya topluluklarda meydana getirdiği sonuçlar çoğunlukla tam manada kavrayamadığından bu nevi meselelerde gerçek manadaki bilgilere yalnızca ilahi bir buyruk ile ulaşılması mümkündür. Zira fiiller bir yönüyle iyilik bulundururken diğer taraftan aynı fiilin kötülük barındırması da ihtimal dâhilindedir. Sözgelimi bıçak meyve soymak vb. bir durum için kullanıldığında iyilik içerirken bir insanı haksız yere öldürmek için kullanılması yönüyle kötülük barındırır. Şayet fiilin zatında iyilik ya da kötülük bulunsaydı aynı fiilde hem iyilik hem de kötülüğün bulunması söz konusu olamazdı. “Zaruretler yasakları mubah kılar” “İki şerden ehveni tercih edilir” büyük zarar daha hafifi ile giderilir” vb. Hanefî fıkında benimsenen kaideler bu manadaki bir görüşün neticesidir.¹⁸⁹

Maturidîlere göre Eş'arilerin ileri sürdükleri, insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı ve gerçekleşmesinde ilahi emrin icbarı neticesinde olduğu dolayısıyla insan sorumluluğunu bütünüyle ortadan kaldırmak doğru olmadığı gibi Mutezilenin ileri sürdüğü insan fiillerinin yaratıcısıdır. Seklindeki görüşleri de düalist bir tanrı anlayışına sebep olduğu için doğru değildir. Zira Mâtûrîdîler, Eş'arilerin ve Mutezilenin aksine, insanın fiilinin gerçekleşmesine imkân veren iradesinin fiilden önce yaratılmadığını fiilin bizatihi kendisinden olduğunu ve insanın kendi iradesiyle gerçekleştirmesine müsaade edildiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla önceden kendisinde zorunlu olarak oluşan zihni bir sürecin aksine fiille meydana geldiği için

---

¹⁸⁹ Abdullah b. Muhammed Mevsilî, **El-İhtiyar li-Ta'lîl'l-Muhtar**, trc. Mehmet Keskin, Ravza ya. Cilt. 2, s. 345

kişini fiillerini yapıp yapmamada herhangi bir cebir söz konusu olmadığını ifade etmişlerdir.¹⁹⁰

2.1.3. Kaza ve Kader

2.1.3.1. Sözlükte Kaza ve Kader

Sözlükte kader, “gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini tayin etmek, değerini biçmek; nasibini kısmak” vb. anlamlarda gelmektedir.¹⁹¹ Terim olarak kader, “Allah’ın bütün nesne ve olayları ezelî ilmiyle bilip belirlemesi” şeklinde tanımlanmıştır. “Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek” manalarına gelen kaza terim olarak “Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezelî planını gerçekleştirmesi” şeklinde tanımlanır.¹⁹² Verilen bu sözlük anlamlarıyla kaza ve kaderi Yüce Allah’ın kelamı olan Kur’an-ı Kerim’de de pek çok yerde geçmektedir.

2.1.3.2. Kur'an ve Hadislerde Kaza-Kader

K-d-r masdarından türemiş olan kader ve takdir şeklindeki kullanışı Kur’an’ı Kerimin pek çok yerinde geçmektedir. Nitekim “*Haberiniz olsun ki biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.*”¹⁹³ Mealindeki ayetlerde bu kullanımıyla karşılaşırız bununla birlikte yine aynı kökten türeyen kadir/kudretli şeklindeki kullanımda Allah’ın bir ismi ve sıfatı olarak pek çok ayette kullanılmıştır. “*Şayet Allah dileseydi onların görme ve işitme yeteneklerini tamamen ortadan kaldırırdı çünkü Allah her şeye gücü yeten sonsuz kudret sahibidir.*”¹⁹⁴ Rağıb el-İsfahani, Allah varlıkları yarattı ve onlara bir hayat takdir etti ki, varlıklara ilişkin bu takdirini iki türlü ifade eder. İlki mahlûkatın her birine kendi ölçüsünde güç vermesidir. İkincisi ise her bir varlığın olması gereken

¹⁹⁰ En-Nesefî, *Tebsirâtü'l-Edille*, s. 510.

¹⁹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, kdr, md.

¹⁹² İsfahânî, *el-Müfredât*, kdr, md; Cevherî, *es-Sıhah*, kdr md; Fîrûzâbâdî, *Kamûsu'l-Muhît*, kdr md.

¹⁹³ Fahrreddîn er-Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Cilt. 17, ss, 85-87.

¹⁹⁴ Bakara, 2/20.

en mükemmel suret ve özelliklerle donatılmasıdır.¹⁹⁵ Kader terimi, İlahi Kitabımızda “ölçü/takdir, miktar ve güç/kudret” manalarında da çokça kullanıldığı da savunulmaktadır. “Allah her dışının neye gebe olduğunu, rahimlerde olanın geçirdiği evreleri artısıyla eksisiyle bilir her şey onun katında bir ölçüdür.”¹⁹⁶ Ayetinde de geçtiği üzere Allah’ın emrinin mükemmel kılınmış bir kader olduğu vurgulanmıştır. “Her şeyin hazineleri O’nun nezdindedir ve her şeyi belli bir ölçü (kader) dâhilinde indirir.”¹⁹⁷ “O her şeyi bir kaderle (bir plana göre) yarattı.” takdir terimi geçtiği birçok ayette de ifade edildiğine göre kâinattaki her bir varlığın yaratılışında ve devamındaki süreçte kendilerine ve hayatlarının yani varlıklarının bu dünyada son bulmalarına kadar geçen zamanda; hatta evreni bizatihi kendisinde bir düzen tayin edildiği, belirlenmiş. Ve tayin edilmiş bir kader olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁹⁸ İşbu düzen ve kanunların elbette bir belirleyen ve işlemesini devam ettiren hiç şüphesiz kudreti sonsuz olan Yüce Allah’tır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi kader teriminin, Kur’an-ı Kerim’de daha ziyade Allah-evren ve Allah-kul ilişkisi açısından kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle Allah-kul ilişkisinde doğrudan bir ifade olmasa da iman edilmesi gereken bir esas olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu ayetlerin bir tefsiri mahiyetinde görebileceğimiz pek çok hadiste kader hayrıyla ve şerriyle iman edilmesi gereken bir esas olarak zikredilmektedir.¹⁹⁹ Bununla birlikte kul için belirlenen takdir edilen durumu hakkında “Şöyle yapsaydım şöyle olurdu” dememesi gerektiği aksine bu benim için “Allah’ın takdiridir”²⁰⁰ demesi icap ettiğine dair birçok rivayet vardır. Ne var ki bu rivayetlerin bir neticesi olarak kelam tarihinde kader konusu çok problemli bir mesele haline gelmiş ve Allah’ın sıfatları açısından tartışıla gelmiş bir hal almıştır.²⁰¹

---

¹⁹⁵ Fahreddin er-Râzî **Mefâtîhu’l-Gayb**, Cilt. 16, ss. 85-87.

¹⁹⁶ Râd, 13/8.

¹⁹⁷ Zümer, 63.

¹⁹⁸ Bk. Alak, 87/2-3; Furkan, 25/2; Fussilet, 41/10; Müzzemmil, 73/20; En’am, 6/96.

¹⁹⁹ Bk. Müslim, Taharet, 56.

²⁰⁰ Müslim, Taharet, 57

²⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader” **DİA**, İstanbul, 2001, Cilt. 24, s. 59.

2.1.3.3. İlahi Fiiller Açısından Kaza ve Kader

İlahi sıfatlar açısından kader ve kaza meselesini açıklayacağımız bu başlık altında evvela Kur'an'da ilahi fiillerle kader/takdir ilişkisine değinmek istiyoruz. Kâinattaki her şeyin mükemmel bir düzen içerisinde oluşu ilahi sıfatlarla ilişkilendirilerek Allah'ın varlığı ve birliği ortaya konulmuştur. Bu sıfatların başında irade, ilim ve kudret gelmektedir. Allah bu düzenin her halini açığıyla gizlisiyle geçmişiyile geleceğiyle her durumda her şeyi bilmekte, bu düzeni en mükemmel haliyle irade etmekte akabinde bu düzeni var etme ve varlığını sürdürme kudretine sahip olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde fiili sıfatlar olarak gösterilen tekvin sıfatı da kader/takdir ilişkisi kurulan diğer bir sıfattır.

İslam tarihinde h. II. (m.8) y.y'ın ikinci çeyreğinden sonra itikadî tartışmaların odak noktası olan kader problemi ile ilgili en temel tartışmalar Allah'ın yukarda zikrettiğimiz sıfatları doğrultusunda seyretnmiştir. Bu tartışmaları dört madde halinde özetlenebilir.

1. Allah Âlimdir ve İlmi Her Şeyi Öncesi ve Sonrasıyla Kuşatıcıdır.

Dolayısıyla irade sahibi olarak yarattığı insanın kendi iradesine ait yani; ihtiyari fiillerini dahi bütün kâinatta olmuş ve olacak olayları ezelden bilmesi kader problemi açısından ilim sıfatıyla ilişkilendirilmiştir. İşte bu durum farklı birçok görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan bazısına kısaca değinmek gerekirse; Bu görüşün ilki olan cebri görüşe göre; mutlak yetkinliğe ve güce sahip olan Allah hiçbir yönüyle sınırlandırılmaz bundan mütevellit ilmi her şeyi kuşatıcıdır. Her şey ezelde bulunan ilmine uygun olarak vuku bulması zorunludur. Öyle ki, bu durum insanın ihtiyari fiillerini de kapsar ve ezeli ilimde bulunanın aksi yapılması söz konusu değildir. Bu görüşü savunanların delilleri şu rivayetlerdir; Allah katında, her kulunun cennetlik mi yoksa cehennemlik mi olduğunu bilmesinin olmasına mukabil onun iman eden sahil bir kul mu yoksa inkâr eden asi bir kul mu olacağını da kaydedilmiştir.²⁰² Yine Kur'an-ı Kerim'deki Musa (as) ile Hızır (as) kıssasında açık ve kesin bir şekilde Allah'ın İnsanın fiillerin önceden bildiği belirtilmiştir.²⁰³ Yukarıdaki görüşün aksine ortaya çıkan mutezile mezhebinin savunduğu ikinci görüşe göre; Allah insanı sorumlu

---

²⁰² Müslim, Kader, 6.

²⁰³ Bkz. Kehf , 18/65-82.

bir varlık olarak yaratıp ona akıl ve irade verdiği için Allah'ın ezeli ilminin kulun ihtiyari fiilleri kapsamaz bu fiilleri gerçekleştikten sonra bilirdi, zira böylesi bir durumda hürriyet ve sorumluluğun bir manası olmaz, hatta Allah bunu önceden bilseydi kulun aksi bir davranış sergilemesi mümkün olmazdı. Üçüncü görüş de ilmi ezelinin Kur'an'da da ifade edildiği üzere bütün varlıkları kuşattığı ve Allah'ın bunların her halelini önceden bilen olduğunu savunur. Ancak ilk görüşün aksine kulların ihtiyari fiilleri açısından cebri bir ilim olmadığını, zira bu sorumluluk ilkesine aykırı bir hal teşkil edip; hikmetsiz bir durum olduğunu, dolayısıyla Allah'ın hikmetsiz iş ve eylemden münezzeh olduğunu savunan görüştür.²⁰⁴

2. Allah'ın İlmi Kayıt Altına Alınmış/yazılmış ve Muhafaza Edilmektedir

Kur'an-ı Kerim'in çeşitli yerlerinde ilmini kaydettiği kalemi yarattığı ve Levh-i Mahfuzu yarattığından ve yaratılmışlara ait gerçekleşecek her ilmi burada kaydettiğinden bahsedilir. Ne var ki bu kayıt altına alma durumu olaylara yön veren, "vuku bulsun" şeklinde değil de daha ziyade ileride olacaklar için gerçekleşecek şeklinde bir tasvirdir.²⁰⁵

Allah'ın ilminin Levh-i Mahfuz'da kaydedilmiş olan bilgiler insanın ihtiyari fiilleri değil, Allah'ın fiilleri olarak oluşan ve insan için ders almasına sebep olan musibetler ve felaketlerdir. Bu sebeptendir ki insanın ihtiyari fiilleri burada (Levh-i Mahfuz) kaydedilmiştir bu da insanın fiillerinde hür olmasını sağlar velev ki kaydedilmiş olsa bile insanın fiillerinde kaydedilenin aksini yapması mümkündür. Zira bu hem insanın sorumlu bir varlık olarak kendi hür iradesini kullanmasını sağlar hem de Allah'ı ilahi fiillerinde sınırlandırmaz.²⁰⁶

3. Takdir İrade İlişkisi Açısından Varlıkları veya Eylemleri İrade Etmesi

Ayeti kerimede "*Allah bir şeyi diledi mi ona ol der ve oluverir.*"²⁰⁷ buyrulur. Bu ayette de görüldüğü gibi yaratılmış ve yaratılacak her şey Allah'ın dilemesine bağlıdır ve onun iradesinin önüne geçebilecek herhangi bir güç yoktur. Allah'ın iradesi güzel olan, iyilik, hayır, iman, itaat vb. durumları yaratması ve kulundan yapmasını istemesi yönünde bir irade iken; kötü olan, kötülük, şer, inkâr, isyan vb. olgu ve olayları yaratması ve kulunu yapabilmesine müsaade etmesi yönünde bir iradedir.

²⁰⁴ Matûrîdî, **et-Te'vilâtu'l-Kur'an**, Cilt. 6, ss. 49-54.

²⁰⁵ Fahreddin er-Razi, **Mefâtîhu'l-Gayb**, Cilt. 16, s. 85; Cilt. 29, s. 237.

²⁰⁶ Matûrîdî, **et-Te'vilâtu'l-Kur'an**, Cilt. 6 s 60.

²⁰⁷ Yasin, 36/82.

4. Kader Tekvin Sıfatı ilişkisi

Bu durum hakkında iki farklı görüş zikredilebilir bunların ilki, Allah kâinatta bulunan bütün nesne, olay ve olguların yaratıcısıdır. Zira Kur'an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde bu husus kesin bir şekilde vurgulanmıştır. Mutezilenin savunduğu görüşün aksine ilahi yaratma iyiliğiyle kötülüğüyle/(izafi bir kavramdır bu) her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Yani İman küfür itaat isyan hayır şer vb. olgular ve insanın ihtiyari fiilleri dâhil olmak üzere her şeyi yaratan tek bir ilah olan Allah'tır.

İkincisi ise Mutezile mezhebinin savunduğu ve insanın sorumluluğuna dayanan, dolayısıyla ihtiyari fiiller ve kötülükler hariç diğer bütün varlıkların Allah tarafından yaratıldığı görüşüdür. Buna göre şayet insan fiillerinin yaratıcısı olmasaydı ondan mesul tutulması hikmetsiz olurdu. Kötülükleri Allah'ın yarattıklarının dışında bırakmasının sebebi Allah'ı mutlak iyi görmeleri ve kötülüğün yaratılmasının dahi kendisinden sadır olamayacağını savunmalarındandır. Allah mükellefi kâfir veya mümin olarak yaratmadığı gibi onun iman ve itaatinin yanı sıra inkâr ve isyanını da yaratmaz, kâfirleri saptırmaz, müminleri fiilen hidayete ulaştırmaz. Buna karşılık dinini insanlara akıl ve vahiy delilleriyle açıkladıktan sonra iman edenlerin mümin, küfrü seçenlerin kâfir olduğuna ilişkin alâmetler koyarak kalplerini işaretler, insanların kâfir ve mümin olmalarını engellemez.²⁰⁸

2.2. FETRET EHLİ VE İLAHİ ADALET KAVRAMININ ÖZEL KULLANIMI

Dini kavram olarak fetret, yukarıda da belirttiğimiz üzere iki peygamber arasında risaletin belli bir süre kopması demektir. Fetret Ehli ise bu geçen süre zarfında tahrif edilmesi neticesinde bu mesajın orijinal halinden mahrum kalan nesil demektir. İşbu husus İslam kelimasının önemli konuları arasına girmiştir. Bu kimselerin dini sorumluluklarının üzerinde muhtelif fikirler ortaya konulmuştur.

İslam tarihinde Fetret Ehliyle ilgili ilk tartışmaların h. II. yy'a kadar dayandığını İmam Azama sorulan "Şayet bir kişiye İslam daveti ulaşılmamış veya anlatılmamışsa ve bu kişi İslam'dan bihaberse bunun öldürülmesi caiz midir ya da ne

---

²⁰⁸ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse (Mutezilenin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi, TYEK yay. İstanbul, 2013, s.360.

gibi bir hukuki sonuç doğurur?”²⁰⁹ şeklindeki sorulardan da anlaşılmaktadır. Bu soruların sorulmuş olmasındaki en temel etken muhtemelen şudur: Dönemin Müslüman devleti olan Emeviler, İslam davetini dünyaya yaymak için dünyanın muhtelif birçok bölgesinde fetihler düzenlemiştir. Haliyle karşısındaki orduda bulunan askerlerin bir kısmı hatta çoğunluğu İslam’dan bihaberdir. Bunlar bu şekilde öldürülmüşler onların öldürülmelerinin dini manada doğurduğu neticeyi öğrenmek istemişlerdir. Buradan da anlaşıldığı üzere Müslümanlar Allah’ı inkâr edenlerle cihad mücadelesinde bulunmak istemişler. Buna karşın Allah’ın yüce davetinden bihaber olan bir toplulukla savaşmayı vicdani olarak doğru bulmamakta ve nihayet bunun dini hükmünü merak etmektedirler. O halde başta Ebu Hanife olmak üzere İslam âlimlerinin bu hassas mesele hakkındaki görüşleri nelerdir? Bunları izah edelim.

İslam âlimleri peygamber davetini reddedenlerin davetten mesul tutulacağını ve ceza görecekları hususunda hemfikir olmuşlardır.²¹⁰ Buna mukabil Fetret Ehli’nin Durumu hakkında ise âlimler kimlerin bu durumda sayılacağı konusunda farklı görüşler ortaya koymuşlar dolayısıyla bunları muhtelif gruplara ayırmışlardır. Bunlar genel olarak üç ana grupta derlemek mümkündür.

a) Maturidilerin Cumhuriyetine göre, herhangi bir peygamberin mesajı kendisine ulaşamayan yahut mesajından bilgisi olmayanlar, Allah’ın, kendilerine verdiği akıl nimetini kullanarak tek bir yaratıcıya inanmaları icap eder böyle bir inanca sahip olan ahiret yurduna kurtuluşa erenlerden olacaktır. Aksine inkâr edenler ya da şirk koşanlar ise mesul olacaklar ve ahirette cezalarını çekeceklerdir.²¹¹ Buna mukabil herhangi bir sebepten yüce bir yaratıcıya inanması engellenmiş kişi ya da kişiler ise gerçek manada Fetret Ehli’nden sayılmıştır. Bu görüşü savunanlar aynı zamanda İslam davetinin zuhurundan sonraki süreç için de benzer bir izaha gitmişlerdir. Buna göre ilkel kabileler diyebileceğimiz toplulukların -ki günümüzde dahi mevcut oldukları aşikârdır- Fetret Ehli sayılırlar ve İslami hükümlerden mesul olmayacakları belirtilir. Buna karşın İslam’la karşılaşması mümkün olan kimseler ise Fetret Ehli’nden sayılmaz.

²⁰⁹ Beyazizade, **İmam Azam Ebu Hanife’nin İtikadî Görüşleri**, çev. İlyas Çelebi, İFAV yay. İstanbul, 2017, s. 245.

²¹⁰ Muhammed Ebu Zehra, **İslam’da Siyasi İtikadî Mezhepler Tarihi**, çev. Ethem Ruhi F. Osman E. Yağmur yay. İstanbul, 2013, s. 87.

²¹¹ Zemahşerî, **el-Keşşaf**, Cilt. 4, s. 144.

b). Fetret Ehlinden sayılan ikinci grup ise Müslüman ve Gayri Müslim çocukları buna göre buluş çağına ermemiş her çocuk Fetret Ehlinden sayılır ve dini sorumluluğu bulunmaz.

c) Fetret Ehli olarak görülmüş üçüncü grup ise Hz. peygamberin annesi ve babasının dâhil edildiği ve İslam âlimlerinin çoğunluğunun ayrı bir mesele olarak ele aldığı ebeveyni resulün durumu üzerinde aktarılmış rivayetlerdir. Buna göre cahiliye döneminde yaşayan Hanif kimselerden olmakla birlikte ebeveyni resul için peygambere olan yakınlığı sebebiyle ayrı bir muamele gösterilmiştir.²¹²

İlahi adalet terimi, Kur'an'ın içeriği doğrultusunda ortaya konulmuş İslami bir kavramdır. Adalet kavramını daha ziyade insanın sosyal hayatı çerçevesinde Rabbine ve birlikte yaşadığı insanlara karşı tutumları açısından değerlendirmeye özen gösterirken burada ilahi adalet kavramını daha ziyade Allah'ın fiilleri doğrultusunda en iyi nasıl anlaşılabilir sorusuna vereceğimiz cevabın üzerinde duracağız.

Yukarıda adaletin kelime anlamına değindiğimizde, çok kapsamlı bir kavram olduğunu görmüştük. Aynı zamanda adaletin, Allah için kullanıldığında bütün yönleriyle eksiksiz tam manada adil olan asla zulmetmeyen gibi manalara geldiğini ifade etmiştik. Bu bağlamda ilahi adalet kavramı adaletin ilahi sıfatlar içerisinde tabir caizse zati bir sıfat olabileceğini söylemek yanlış olmaz. Zira ilah olan varlık kendisinde asla zulüm sadır olmayan bununla birlikte asla adaletten kesret bulunamayan varlık olması zorunludur.

2.3. İTİKADİ MEZHEBLERİN İLAHİ ADALET ANLAYIŞI

2.3.1. Mutezile ve Şia

İslam kelam tarihinde itikadî mezhepler arasında ilahi adalet konusunda hiç şüphesiz en çok duran mezhep Muteziledir, öyle ki bu, mezhebin beş temel esası olan usulü hamsenin bir esasının “Adl” olmuştur. Bunun yanı sıra kendilerini Ehl-i Adl veya Adliyyûn olarak isimlendirmiş olan Şia da ilahi adalet konusunda Mutezilenin

---

²¹² Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî, **Delâ'ilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâlî Sahibi's-Şeria**, thk. Abdulmutti Emin Kal'acî DKİ yay. Beyrut, 1985, Cilt. 1, ss. 189-193.

çizgisini takip etmiştir. Bu konu bir çok kalamî mesele ile ilişkilidir. Basta ilahi fiiller açısından hüsün-kubuh, kaza-kader insanın filleri vd.²¹³

Mutezilî âlimler, ilahi adalete zelal getirmemek uğruna Allah'ın irade ve kudret sıfatlarında sınırlamaya dahi gitmişlerdir. Zira onlara göre Allah'ın Adaleti her şeyin üstündedir; Allah'a kötülük nispet edilemez. Diğer bir deyişle Allah'tan kötülük sadır olmaz.

Mutezile İlahi adalet savunmasını ilahi ve beşeri fiiller açısından ele almıştır. İlahi fiil ve sıfatlar açısından en çok temas ettiği sıfat hiç şüphesiz Hikmet sıfatı ve adl sıfatı olmuştur. Onlara göre Allah'ın bütün fiilleri hikmetlidir, hatta hikmetli olmak zorundadır. Hikmetsiz bir fiilin Allah'a nispet edilmesi abestir. Netice itibariyle Mutezile Allah'ın adaletini savunmak için fiillerinde sınırlamaya gidilebileceğini savunmuş ve nihayetinde Allah'ın iyiliği yaratma, hatta kul için en iyiyi yaratmasının vacip olduğunu savunmuşlardır. Bu durum da salah aslah meselesi olarak kalam ilminin önemli konuları arasında yerini bulmuştur.²¹⁴

Elbette Yaratıcı olan varlığın -ki bu Allah'tır.- adaletsiz olması düşünülemez bunun yanı sıra Mutezilenin İlahi adalet açısından ortaya koyduğu görüş de ontolojik olarak ilah olan bir varlık için ileri sürülebilir ve tutarlı bir görüş değildir. Zira ilah olan varlık başkası tarafından hiçbir yönden sınırlandırılmazdır. Dolayısıyla fiillerinde kendisine bir zorunluluk yüklemek mümkün değildir.²¹⁵

Şia'nın ilahi adalet görüşü Mutezileninki ile paralellik gösterse de özellikle Adl'i Allah'ın subuti bir sıfatı olarak görmeleri ve rahmet, feyz, ceza, mükâfat, nimetin belli kurallara göre verilmesini ilahi adalet ile ilişkilendirmektedir.²¹⁶

2.3.2. Eş'âriyye

Allah'ın adaletli olduğu buna karşın zalim olmadığı bütün İslam âlimleri hemfikir olduğu gibi Eş'arî âlimleri de bu görüştedir. Bunun yanı sıra Eş'âriler Mutezilenin aksine ilahî adaletten çok ilahî irade ve kudret üzerinde

²¹³ Zemahşerî, **el-Keşşaf**, Cilt. 4, s. 145; Kadı Abdülcebbâr, **el-Muğnî**, Cilt. 7, s. 356.

²¹⁴ Kadı Abdülcebbâr, **El-Muhît bi't-Tekrîb**, s. 22, Kahire trs.

²¹⁵ Ahmet Saim Kılavuz, **DİA "Adl" md. Cilt. 1.**

²¹⁶ Gita Kaşif, **Şia Nedir**, çev. Abdullah Ünlü, İstanbul, 1996; Ali Seriatî, **Fatima Fatimadır**, çev. İsmail Babacan, İstanbul, 1990.

yoğunlaşmaktadırlar. Eş'arilere göre Allah'ın kudreti ve İradesi sınırsızdır dolayısıyla dilediğini dilediği şekilde yapar; yaptığı ve yarattığı hiçbir şeyden dolayı sorumlu tutulmaz; fiilleri herhangi bir sıfatla nitelendirilemez. İyi-kötü, hikmetli-hikmetsiz sıfatları Allah'ın fiillerini niteleyemez. Zira bu sıfatlar beraberinde “niçin?” Sorusunu barındırır. Bu sorumluluk sorusudur ki Allah bundan beridir.

Allah'ın kulunu nimetlendirmesi ve mükâfat olarak cennetine koyması onun lütfundandır kuluna eziyet vermesi ve ceza olarak cehenneme koyması da hakkıdır. Diğer bir deyişle Allah'ın yarattığı kulu üzerinde hakkı vardır onu dilediği şekilde kullanır bu ne zulüm olarak ne de adaletsizlik olarak değerlendirilemez.

Dolayısıyla Eş'ârilere göre Allah'ın iman üzere ölen bir kimseyi cehenneme koyması da pek tabidir.²¹⁷

Eş'ârilerin bu görüşü Mutezileninkinin antitezi şeklindedir. Ne var ki mutezilenin düştüğü hatanın farklı bir versiyonuna Eş'âriler de düşmüştür. Zira Eş'ârilerin savunduğu görüş, Allah'ın Mümin kulunu cehenneme atma olasılığını beraberinde getirmektedir ki bu yaratılmanın gayesine aykırı bir haldir. Yüce Allah pek çok ayette kulunu imana davet etmiş bunun yanı sıra sayıları binleri aşkın peygamber göndermiş ve Kur'an'da insanı ve cinleri yaratmanın gayesinin kendisine kulluk etmesi olduğunu bildirmiştir. Bütün bunlara rağmen imanlı kulunu cehenneme atması da mümkündür görüşü haşa Allah'ın kendisiyle çelişme riskini ortaya çıkarır ki bu doğru değildir.

2.3.3. Mâtûrîdiyye

Maturidilere göre ilah adaleti anlamak için ilahi filleri anlamak gerekir. Zira ilahi fiillerin insan fiilleriyle karıştırılması ve bu açıdan değerlendirilmesinin yapılmasını doğru olamayacağını savunurlar. Dolayısıyla ilahi filleri Hikmet sıfatı ile değerlendirmeyi uygun gören Mâtûrîdîler Allah'ın fiillerinde hikmeti arar ve hikmetsiz hiçbir fiili Allaha nispet etmezler. Buna göre “Allah hikmeti gereği adildir.”²¹⁸

²¹⁷ Gazalî, *el-İktisad fi'l-İtikâd (İtikadda Orta Yol)*, s. 141.

²¹⁸ Mâtûrîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s.97.

2.4. FETRET EHLİ OLARAK DÜNYAYA GELMEK

Fetret ehlinin durumu ve doğduğu ortam İslâm alimlerinin “*Biz bir kavme resul göndermedikçe azap edici değiliz.*”²¹⁹ ayetine yaptıkları açıklama çerçevesinde şekillenmiştir. İslam alimleri bu ayeti farklı şekillerde ele almış ve çeşitli yorumlar yapmıştır. Akli esas alan görüşü benimseyen Mutezile mezhebinin önde gelen alimleri bu ayeti te’vil etmişlerdir. Resulden kastın akıl olduğunu ve kişinin sorumluluğunun iyi-kötüyü bilmesi mukabilindedir ve iyi-kötü akıl ile bilinir. Dolayısıyla her insana akıl verilmiştir ve her insan sorumludur.²²⁰ Mâtûrîdîler de akli esas alan görüşü benimsemenin yanı sıra Mutezilenin aksine akli, yaratıcıyı bulma ve ona iman etme açısından esas alırken ubudiyet açısından nakli esas almaktadır.²²¹ Buna karşın Eş’âriler yukarıda zikrettiğimiz ayeti kesin delil olarak görmüşler ve Peygamber gönderilmeden hiç kimse iman ve ibadet açısından sorumlu tutulmaz.²²² Şia mezhebinin görüşü de imamet görüşleri dolayısıyla Eş’ârilerin görüşüyle paralellik gösterir.²²³

İslam âlimlerinin ekseriyeti insanın doğarken herhangi bir günahı olmadan doğduğunu, doğduğu ortamdaki herhangi bir yanlışlığın mesuliyetinin kedisine yüklenemeyeceğini savunmuşlardır.²²⁴ Dolayısıyla Hristiyanlıktaki asli günahın²²⁵ aksine doğan bebeğin masumiyetini temiz yaratılışını ortaya koymuşlardır. Buna göre her çocuk fitrat üzere doğar. Onu ebeveyni veya çevresi ne üzere ise ona döndürür. Dolayısıyla hiçbir çocuk ne avantajlı ne de dezavantajlı olarak doğar.

Fetret Ehli olan bir toplumda doğmak ise pek çok kişi tarafından avantaj ya da dezavantaj olarak görülse de aslında bu sadece kendilerinin zannından ibarettir. İlâhi adalet hiç şüphesiz herhangi bir noksanlık bulundurmayan kusursuz bir sistemdir. Zira Allah’ın bütün kullarına karşı pek adil ve yumuşak olduğu Kur’an-ı Kerim’in pek çok ayetinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla hiçbir kulunu iman manasında mümin veya kâfir

---

²¹⁹ İsra, 17/15.

²²⁰ Kadı Abdülcebbar, **El-Muğnî**, s. 254.

²²¹ Neseî, **Tebşîrâtü’l-Edille**, s. 321.

²²² Eş’ârî, **Makâlât**, s. 235

²²³ Mustafa Öz, İmamet, **DİA**, İstanbul, 1993, Cilt. 5.

²²⁴ Fahreddin er-Razi, **Mefâtîhu’l-Gayb**, Cilt. 16, s. 207.

²²⁵ Bkz. Günay Tümer **DİA**, Asli Günah; John R. W. Stott, **Romalılara Mektup**, müellif. Pavlus, Haberci yay. İstanbul, 2009. 5/12-21.

olarak yaratmaz. Onları fitrat üzere yaratır. Her iki hale de aynı mesafede yaratır. Şu halde ne mümin çocuğu olarak dünyaya gelmek kişiye tanınmış bir avantaj ne de Fetret Ehli bir toplulukta doğmak dezavantajdır.

İnsanların ikrarlarının çeşitli sebepleri vardır. Bulların başında insan kendisini sınırlandıran bir yaratıcı duygusundan sıyrılmak ister dolayısıyla yaratıcısına nankörlük eder. Yaratıcı bu nankörlüğüne rağmen kulunu bırakmayı murad etmez kuluna her defasında doğru yola girme fırsatı tanır ve onu tövbeye yönlendirir. Ne var ki içlerinden bir kısım bu verilen fırsatı kaçırmazken, kimileri hem kendilerinin hem de kendilerinden sonraki nesillerin vebaline girerek bu hakikati reddederler. Dolayısıyla kendilerinden sonra Fetret Ehli toplumunun meydana gelmesine sebep olurlar.

İkincisi Fetret Ehli bir toplumda yaşayan kişinin İlahi hakikate ulaşmaması dolayısıyla kimi insanlarca bunun onları cehenneme götüreceğini savunarak onların dezavantajlı olduklarını dolayısıyla Allah'ın adaletinde şüpheyi gitmelerinin büyük çapta müsebbipleri ilahi hakikate vâkıf olan toplumda dünyaya gelen kişinin tembelliğidir. Nitekim İslam tarihini incelediğimizde İslam hakikatini Müslümanlar çok kısa sürede dönemin şartlarının addettiği hususlar uyarınca dünyanın büyük bir kısmına ulaştırmışlardır. Çünkü onlar herhangi bir kimsenin bu hakikatten bihaber olmalarından dolayı dünya ve ahirette rahat edemeyeceklerinin ilmine vakıftılar.

Buna mukabil üçüncü olarak bir kimsenin Fetret Ehli bir toplumda dünyaya gelmesine sebep olan, atasıdır. Zira kendi atası ilahi daveti inkâr ederek kendisinden sonra ilahi hakikatten bihaber bir neslin meydana gelmesine vesile olmuştur. Elbette kişi atasının günahından mesul değildir. Lakin burada böylesi bir durumu zikretmemizin sebebi kişinin Fetret Ehli ortamında doğmasını İlahi adaletle bağlamadan evvel hangi durumların buna sebep olduğunun bilgisine vakıf olmamız gerektiğini düşünmemizdir. O halde şunu kesinlikle söylemek mümkündür. Allah mutlak adildir. İnsan ise nankördür.

Fetret Ehli ortamını oluşturan Allah değil insandır. Nitekim hak davayı tahrif eden de insanın ta kendisidir. Dolayısıyla kendinden sonraki nesillerin hak davaya ulaşmasının önüne engel ören Fetret Ehlinin Ataları olmuştur. Yani insanların bir kısmının yaptığı hataları Allah'ın Adaletini sorgulamanın malzemesi yapmak insanı mantıki manada tutarsızlığa götürür.

2.5. HZ.PEYGAMBER'İN ANNE-BABASININ DURUMU

Yukarıda da değindiğimiz üzere Hz. Peygamberin İslam davetine ulaşmadan kaybettiği ebeveyninin dini mesuliyetleri ve ahiret yurdundaki durumunun niteliği İslam âlimleri tarafından özgün bir konu olarak değerlendirilmiş ve Fetret Ehlinden sayılan diğer gruplardan ayrı bir başlık altında mütalaa edilmiştir. Çok hassas olan bu konunun bazı âlimler tarafından ele alınması doğru bulmasalar da ulemanın çoğunluğu bu konuyu ele almış ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri derlediğimizde en genel ifadeyle iki ana başlık çerçevesinde vermek doğru olacaktır.

a) Ebeveyni Resul ehli necattandır ve kurtuluşa ermiştir. Bu görüşe göre Hz. peygamberin anne ve babası cahiliye döneminde yaşamış ancak bu dönemin hiçbir inancını benimsememiş ve kültürlerinde bulunan kötülüklerin içinde bulunmamışlardır. Nitekim çok erken yaşta vefat etmişlerdir. Dolayısıyla kendi vefalarından sonra zuhur eden İslam davetinin muhatapları olmadıkları gibi kendi yaşadıkları dönemde de mevcut olan ilahi bir davete de muhatap olmadıkları için kendilerinin herhangi bir dini sorumlulukları da olmayacaktır.

b) Cahiliye dönemini anlatan çeşitli kaynaklarından aktarılan rivayetlere dayanan görüşlerin başında gelen ve Ebu Hanife'ye atfedilen görüşe göre Ebeveyni resul ilk yaratılış hali yani fitrat üzere vefat etmişlerdir.²²⁶ Buna mukabil Eş'ari âlimlerinden olan Fahreddin er-Razi de Peygamber'in Anne Babasının cahiliye dönemindeki Hz. İbrahim'in dinini benimsemiş az sayıdaki Haniflerden olmasının ihtimal dâhilinde olduğunu söylemiştir.²²⁷ Bu görüşü savunanların bazıları da son dönem hadis kaynaklarında geçen bir takım rivayetlere dayanarak Hz. Peygamberin duası üzere Allah'ın ebeveyni resulü dirilttiği ve onların da Hz. Peygambere iman ettikleri akabinde tekrar ruhlarını teslim ettikleri savunmuşlardır. Ne var ki ulemanın ekseriyeti bu tür rivayetleri sahih bulmamış ve bu nevi görüşü Allah'ın kulunu yaratması ve sorumluluğun ölümden önce gerçekleşmesi, ölümün kendisin ulaştığı bir kimsenin ikinci bir fırsatın verilmeyeceği şeklindeki ilkelere aykırı görmüşlerdir.²²⁸

²²⁶ Beyazizade Ahmed Efendi, **el-Usulü'l-Münife li İmam Ebu Hanife**, s. 116.

²²⁷ Yusuf b. İsmail en-Nebhânî, **Ebedi Soylular Ehli Beyt**, çev. Yusuf Eğinç, İstanbul, 2008, 1. Baskı, s. 17.

²²⁸ Suyûtî, **Mesalîkü'l-Hünefâ fi Valide-i Mustafa**, ss. 63-64

c) Üçüncü görüş ise özellikle selef âlimlerinden olan İbn Teymiyye(ö. 728/1328) ve bir muhaddis olan Beyhâkî(ö. 458/1066) şirk koşan bir kimse için Allah Teâlâ'nın Hz. peygambere izin vermediği ve bunun gözünün nuru evladı ya da ebeveyni dahi olsa böylesi bir toleransın sağlayamayacağını savunmuşlardır.²²⁹ Dolayısıyla bunlara göre ebeveyni resul cahiliye döneminde yaşamış her ne kadar güzel ve naif bir hayat yaşamış ve erken bir ölüm onları yakalamışsa da en nihayetinde Tevhid inancına sahip olmadıkları için müşrikler içinde mütalaa etmişlerdir. Zira bu âlimlere göre yukarıda bahsettiğimiz hadisede Hz. Peygamber ebeveyni için şefaatte bulunma için Allahtan izin istemişse de Allah buna müsaade etmemiş, ancak kabirlerini ziyaret etmelerine dair müsaadesinin olduğu hadisi de dikkate almışlardır.²³⁰

2.6. İMANIN MAHİYETİ VE FETRET EHLİ AÇISINDAN İNANÇ ESASLARI

2.6.1. İmanın Mahiyeti

İslam inancında imanın mahiyeti meselesi Hz. Peygamberin vefatının akabinde dini bir problem olarak cereyan etmiş ve itikadî mezheplerin meydana gelmesindeki en temel problemlerden olmuştur.

İman nedir, bir kişinin mümin sayılması için kendisinde bulunan iman nasıl olmalıdır ve kişinin işlediği günahlar kişiyi imandan eder mi? Şeklindeki pek çok soruya verilen farklı cevaplar imanın mahiyeti meselesini şu çerçevede şekillendirmiştir.

2.6.2. İman Amel İlişkisi

Özellikle Hz. Osman döneminde kıvılcımlanan ve büyük günah çerçevesinde izahı yapılan imanın mahiyeti meselesi, “iman kalp ile tasdik dil ile ikrar ve uzuvlar

²²⁹ Vecdi Akyüz, Ebeveyn, **DİA**, İstanbul, 1988. Cilt. 1, Bkz. Tevbe, 9/113.

²³⁰ Müslim, Cenaiz, 105-106; Tirmizî, Cenaiz, 60; Ebu Davûd, Cenaiz, 77.

ile ameldir.” şeklinde yapılan tanıma binaen amelin de imandan sayılmasına ve bilhassa büyük günah işleyenin imandan çıkacağına hükmedilmiştir.

Hız. Osman’ın şehit edilmesiyle İslam toplumunda meydana gelen çalkantıların önünü kesmek ve birliğı yeniden sağlamak için Halifelik makamına Hız. Ali geçti. Hız. Osman’ın katillerini kısa süre içinde ortaya çıkartamayan Hız. Ali’ye karşı Müslümanlar arasında ayaklanmalar baş göstermiştir. Bu ayaklanmaların neticesinde ilk kez Müslümanlar kendi aralarında büyük savaşlarla karşı karşıya geldi. Bunlar *Cemel*²³¹ ve *Spiffin*²³² savaşlarıdır.

Bu savaşlarda Müslümanların birbirlerine kılıç çekmeleri ve kan dökmelerini iman açısından ele alan Hariciler ameli imandan bir cüz sayarak, büyük günah işleyenin imandan çıkacağını savunmuşlardır. Bununla birlikte Ehlişünnet ulemasından İmam Şafi, Ahmed b. Hanbel, Haris muhasibi, İbn Teymiyye vb. âlimler de imanı tanımlarken iman kalp ile tasdik dil ile ikrar ve uzuvlarla ameldir. Şeklinde bir tanım yaparak ameli imandan saymışlardır. Ancak bu âlimler ameli temel esas değil de imanı güçlendirici bir tabii ilke olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla ameli işlemeyen kişinin dinden çıkmadığını belirtmişlerdir.

2.6.3. İman İkrar İlişkisi

İman kalp ile tasdik dil ile ikrar demektir şeklindeki tanım iman ikrar ilişkisini İslam mezhepler tarihinde ortaya koymuştur.

İman ikrar ilişkisi kişi ile diğer insanlar arasındaki bir ilişkidir. Yani iman eden kişinin diğer insanlar tarafından mümin olarak bilinme isteğinin bir neticesidir. Zira kişinin kalbinde bulunan imanın dil ile ikrar olmaksızın başkaları tarafından bilinmesi imkânsızdır. İkrar iman eden kişinin, müminin toplum içinde sahip olduğu Sözelimi temel haklardan istifadesi için gereklilik arz eder. (evlilik hukuku, miras hukuku, ceza hukuku, ölüm hakları(cenaze namazı defin ve taziye vb.))²³³

²³¹ Hız. Ali ile Hız. Aişe arasında geçen Müslümanların birbirleriyle yaptıkları ilk savaştır.

²³² Hız. Ali ile Şam valisi Hız. Muaviye b. Ebu Süfyan, arasında geçen ve islam ümmetinde ayrışmaların kesin bir şekilde meydana geldiğı büyük savaştır.

²³³ Abdurrahman Cezîrî, **Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi**, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay, İstanbul, 1989. Cilt. 2 ss. 733-737, Cilt. 5, s. 2047.

2.6.4. İman Tasdik İlişkisi

İman tasdik ilişkisi, iman kalp ile tasdiktir. Şeklindeki tanımının bir neticesidir. Başta imam Matûrîdî olmak üzeri İslam âlimlerinin önemli bir kısmı iman için kalbin tasdikini yeterli görmektedir. Buna göre kişinin kalbinde iman yönünde bir tasdik olması mümin olması için yeterlidir.

İman tasdik ilişkisi kul ile Allah arasındaki bir ilişkidir. Yani, kulun Allah katında mümin sayılması için kalp ile tasdik etmesi gerekir. *Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse, kalbi iman ile dolu olduğu halde inkâra zorlanan başka ve kim de kalbini inkâra açarsa işte onlar için çetin bir azap hazırladık.*²³⁴ *Bedeviler sana iman ettik dediler. Deki: hayır siz iman etmediniz kalbinizde iman olmadığı halde "iman ettik" demeyin ancak "boyun eğdik deyin!"* Ayetlerinde de görüldüğü üzere Allah kulunun kalbinde olan imanına bakar. Nitekim şu hadis-i şerifte de Allah sizin ne dış görünüşünüze ne de mallarınıza bakar o ancak sizin kalplerinize bakar.²³⁵ Peygamber efendimiz kalbin tasdikine dikkat çekmiştir.

2.6.4. Fetret Ehli Açısından İnanç Esasları

İslam dininin inanç esasları Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin hadislerinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre imanın şartları *"Allah'a iman, meleklerine iman, kitaplarına iman/Allah'tan her ne geldiyse, aralarında bir ayırım yapmaksızın peygamberlerine iman"*²³⁶ ve *Müminler ki, ahiret gününe yakinen inanırlar.*²³⁷ *"Allaha ve ahiret gününe iman edip, Allah'ın verdiği rızıktan Allah yolunda harcayanlar."*²³⁸ *"Haberiniz olsun ki biz her şeyi bir ölçüye/kadere göre yaratmışızdır."*²³⁹ Ayetlerinde belirtilen esasların bir tefsiri muhasebesinde bulunan Cibril hadisi diye meşhur olan hadiste İman nedir? Sorusuna Hz. Peygamber Efendimiz(sav)'ın iman Allaha, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, kaza ve

²³⁴ Nahl, 16/106

²³⁵ Buhari, İman, 35; Müslim, İman, 67.

²³⁶ Bakara, 2/285.

²³⁷ Bakara, 2/4.

²³⁸ Nisa, 4/39.

²³⁹ Kamer, 54/49.

kaderin Allaha inanıldığına ve Ahiret gününün hak olduğuna inanmandır.²⁴⁰ Şeklindeki cevabı İslam inanç esaslarının çerçevesini bizim için belirlemektedir.

İman esasları İslam davasıyla müşerref olmuş her bir bireyin veya toplumun uyması gereken kabul etmesi zorunlu olan temel esaslardır.

Ne var ki, gerçeğe/hakikate ulaşmanın imkânsız olduğu tarihin birçok zamanlarında ve hatta hikmete/hakikate ulaşmanın kolaylaştığı günümüz teknoloji çağında bile pek çok kişi ya da toplum İslam hakikatinden bihaberdir. Tabi ki bu husus bizleri “Fetret Ehli için iman sorumluluğu nedir, iman esaslarının hangileri onlar için temel esas teşkil eder” vb. soruları çözüme yönlendirmektedir. Kur’an-ı Kerim’in pek çok yerinde; *“Biz bir topluma kendi içlerinden seçtiğimiz bir uyarı göndermedikçe onlara azap edici değiliz.”*²⁴¹ Mealindeki ayetleri incelediğimizde kendileri için bir uyarıcı bulunmayanların sorumluluklarının davete muhatap olanlardan kesin bir şekilde farklı olduğunu söylemek mümkündür.

Dolayısıyla İster İslâm davetinden evvel ister İslâm dininin geldiği dönemden sonra hayat sürmüş ve ilahi davetten hiçbir suretle haberleri olmayan kimselerin iman ve ibadet yönüyle mesuliyetlerinin ne olacağı hakkında ulemanın görüşlerini genel olarak dört maddede toplamak mümkündür.

İlki Fetret Ehli putperest, müşrik, hatta tanrıtanımaz bile olsa dinî bir yükümlülük altında bulunmadığından ahirette kurtuluşa erecek ve cennete girecektir. Bu görüş bir önceki paragrafta da belirttiğimiz üzere insanların dini sorumlulukları için ancak kendi içlerinden seçilmiş bir resulün davetine muhatap olmayı şart koşanların, temel görüşünün bir neticesidir. Peygamber davetinden haberdar olmayan insanlar aklî melekelerle dinî mükellefiyetlerin nelerden ibaret olduğunu bilmeleri mümkün değildir. Zira akıl iyi ile kötüyü bilme yetisine sahip olsa da bir başına iyi ile kötü hakkında hüküm vermekten âcizdir. Öyle ki, Kur’an-ı Kerim’de yukarıda da verdiğimiz gibi bir kavme kendilerini uyaran ve doğru yola sevk eden bir resul gönderilmedikçe insanların helâk edilmeyeceği ve azaba uğratılmayacağı bildirilmiş ve sorumlu tutulmaları için insanlara peygamber gönderilmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir.²⁴² Eş‘ariyye’nin ekseriyeti başta olmak üzere Haricîler ve Şia bu görüşü benimsemektedirler. Bunun yanı sıra, Serahsi ve İbnü’l-Hümmam ve Buharalı birtakım

²⁴⁰ Bukari, İslam, 1; Müslim, İslam, 1.

²⁴¹ Bkz. İsrâ, 17/15-16 Şuara, 26/’08-209; Kassas, 28/47-59.

²⁴² Bk. Tâhâ Suresi, 20/134.

Mâtûrîdî ulemasıyla Şafii, Ahmed b. Hanbel²⁴³ ve son dönem selef ulemasından olan Muhammed Abduh gibi âlimler de ilk görüşü savunanlar arasındadır.²⁴⁴ Bu ulemanın bazıları söz konusu zümre için “kurtuluşa erenler”²⁴⁵ tabirini kullanırken bazıları da bu şekilde gördükleri Fetret Ehli için Müslüman olan veya Müslüman hükmünde kabul etmiş ve bununla ahirette sürdürecekleri hayatın standardını ifade etmek istemiştir.

İkinci görüş ise Fetret Ehli’nin, aklını kullanmak suretiyle bir takım esaslara ulaşmasının zorunlu olduğunu belirten görüştür. Bu esasların başında, Allah’ın varlığı ve birliğine imanın geldiğini ve akıl yürütmeye ulaşılabilecek iyi davranışları yapmak ve kötü eylemlerden uzak durmakla yükümlü olduğunu savunan görüştür. Dolayısıyla bir kimseye kendisini uyarıcı olarak akıl nimetinin verilmiş olmasını yeterli gören bu görüşe göre bu doğrultuda yaşam süren cennete giren “Ehli Necat’tan” olurken buna uymayan kişi ise Allah’ın gazabıyla karşılaşacaktır.²⁴⁶ Bunun için ileri sürebilecekleri bahanelerde kendilerinden kabul edilmeyecektir. Zira bu manada akıl tek başına insanın sorumlu olması için yeterlidir.

Zira Kur’an-ı Kerim’de Hz. İbrahim’in diliyle, akıl yürütmenin kişiyi ebedî felâketten kurtaracağı ifade edilmiştir.²⁴⁷ Ayrıca birçok ayette kâfirlerle müşriklerin affedilmeyip lânete uğrayacakları ve cehenneme atılacakları haber verilmiştir. Peygamber gönderilmeden azap edilmeyeceğini ifade eden ayetlerde yer alan azap kavramı, ahiretle ilgili olmayıp dünyada yaşanan sıkıntı ve felâketler manasındadır. Yükümlülüğün peygamber davetine bağlı kılınması da tebliğ edilen vahyin bütünüyle ilgilidir.²⁴⁸ “Başta Ebu Hanife olmak üzere Ebu Mansur el-Mâtûrîdî ile bu mezhebe bağlı âlimlerin çoğunluğu ve Mutezilenin tamamı bu görüştedir. Ebu Abdullah el-Halimi, Fahreddin er-Razi, M. Reşid Rıza gibi bazı Selefîyye ve Eş’ariyye âlimleri de bu görüşü kısmen benimsemişlerdir.”²⁴⁹

Üçüncü görüş de fetret ehlinde olanlar ahiret yurdunda cehenneme sokularak bir imtihana tabi tutulacaklardır şayet bu imtihanı geçerlerse cennete girecekler aksi

²⁴³ Eş’ari, **Mâkâlât**, s. 127; İbn Hazm, **El-Usul ve’l-Fürû’**, nşr. Halil İbrahim Bulut vd. DKİ Yay. Beyrut, 2005, ss. 131-132; Beyazizade, **İşârâtü’l-Meram min İbaratü’l-İman**, nşr. Ahmed Ferid Mizyaddin, DKİ, Lübnan, 2007, s. 79.

²⁴⁴ Reşid Rıza, **Tefsirü’l-Menâr**, s. 246.

²⁴⁵ Reşid Rıza, **Tefsirü’l-Menâr**, s. 248.

²⁴⁶ Maturidî, **Te’vilatu’l-Kur’an (Tercümesi)**, Cilt. 5, ss. 33-36.

²⁴⁷ En’am, 6/76-79; Mülk, 67/10.

²⁴⁸ Nesefî, **Tabirâtü’l-Edille**, Cilt. 1, 453; Beyâzizâde, **İşârâtü’l-Merâm**, ss. 79-82.

²⁴⁹ Metin Yurdağür, “Fetret” **DİA**, İstanbul, 1995, Cilt. 12, s. 475.

halde cehennemde ebedi kalacaklardır. Bu görüş Müsned’de geçen “ahirette sağırlar, geri zekâlılar ve hak dinin davetine çok ileri bir yaşta muhatap olanların yanı sıra fetret döneminde yaşayıp ölenler Allah’a karşı mazeret beyan edeceklerdir. Bunun üzerine onlar cehenneme girmeleri emredilerek bir tür denemeden geçirilecek, bu emre itaat edenler kurtulacak, isyan edenler ise ebedî hüsrana uğrayacaktır.”²⁵⁰ şeklindeki rivayeti esas alan başta Beyhâkî, İbn Teymiyye, İbn Kesir, İbn Kayyım el-Cevzîyye ve İbn Hacer olma üzere Selefiyye’nin çoğunluğu bu görüştedir.

Son olarak dördüncü görüşe göre ise Fetret Ehli ahiret yurdunda cennete veya cehenneme girmeden evvel, yeniden dirilmenin akabinde hesap verecekler ve hesap müddetince mahşerde azap görmenin akabinde hayvanlar ile beraber sonsuza kadar ortadan kaldırılacaklar. Bu görüşte olanlara göre cennete girmenin belli şartı vardır. Bunların başında cennete giren kişinin evvela Allah’ın gönderdiği ilahi mesaja muhatap olması gerekir. Zira buna muhatap olmayan kişi gerçek manada metafizik bilgisine ulaşamaz ve iman edemez. Dolayısıyla iman etmeyen kimse cennete giremez. Ne var ki böyle bir kimsenin cehenneme girmesini de hikmete aykırı görüş bu görüş Fetret Ehlinin cehenneme de girmeyeceğini ve yok edileceklerini ileri sürmüşlerdir.²⁵¹

---

²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, Cilt. 4, 24; Heysemî, 7, 215-217.

²⁵¹ Metin Yurdagür, “Fetret” **DİA**, İstanbul, 1995, Cilt. 12, s. 478.

SONUÇ

Fetret ehlinin durumu İslam tarihinin ilk dönemlerinden bu yana ele alınmış ehemmiyetli meseleler arasında olmuştur. İslam ulemasının Allah'ın adaletine iman, yönünde hemfikir olduklarını söyleyebiliriz. Bununla birlikte adaletin tecellisi veya adaletin mahiyeti konusunda ihtilaflı görüşlerin olduğu da görülmektedir.

İlahi adalet yaratılmış varlıklar olarak insanların adaletiyle farklılık arz ettiğini, işleyiş yönünden de bu farklılığın bariz olduğu ifade edilebilir. Ancak çoğu inkâr eden veya inkâra meyilli kişiler tarafından bu durum görmezden gelinmiş gibidir. İnsan yaratılmış olmasından mütevellit yaratıcının sıfatlarına tam manada vakıf olamaz. Zira o eksik iken Allah bütün eksikliklerden münezzehtir. İşte bu sınırlı ve eksik varlık olan insan, sınırsız ve bütün eksikliklerden münezzehtir olan Allah'ı tam manada kavrayamamıştır. Ancak kendi eksik ve yetersiz bilgisiyle bazen acele ve genel geçer hükümler verebilmektedir.

Fetret Ehlinin dini sorumluluğu ve fetret ehli bir toplumda dünyaya gelmeyi ilahi adaletle ele aldığımızda özellikle İslam literatüründe farklı pek çok görüşün olduğunu tespit ettik. en Ancak bu konudaki en sistematik yaklaşımın İmam Gazali tarafından ortaya konulduğunu söyleyebiliriz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ondan öncesinde olduğu gibi bu mesele kendisinden sonra da bir bütün olarak ele alınmamıştır

Bir meseleyi daha doğru anlamak ve çözümlemek için ilişkili olması muhtemel konuları da dikkate alarak şümulü, kapsamlı ve tutarlı bir değerlendirme yapmak elzemdir. Biz de konumuzla bağlantılı olan çeşitli meseleleri imkanlarımız ölçüsünde ele aldık. Mezheplerin görüşlerini genel manada ayrıntılarına girmeden verdik yer yer bu görüşler üzerinde yorum yapma ve ya tenkit etme fırsatını bulduk.

Tezin genelinde vardığımız temel prensipler

1. Allah adildir asla zulmetmez; kuluna karşı pek merhametlidir.
2. İnsan nankördür, Allah'ın kendisini hidayete götüren yolları ısrarla göstermesine karşın o her defasında yoldan sapmayı ve dalalet üzere olmayı tercih etmiştir.
3. Fetret kavramının Kur'an'daki kullanımıyla, iki Peygamber arasında ilahî davetin kesintiye uğradığı durum anlamına geldiğini söylemek mümkündür.

4. Fetret Ehli toplumunun meydana gelmesindeki tek sebebin, fetret ehlinin ataları olduğu söylenebilir. Zira dini hakikat her topluma kendi dilinden mutlaka gönderilmiştir.

5. Farklı coğrafyalarda (Fetret Ehli) dünyaya gelmenin doğurduğu problemlerin bütünüyle Allah'ın yaratmasına bağlamak suretiyle İlahî adaletle ilgili doğan şüphelerin yersiz olduğunu söyleyebiliriz. Bu şekilde düşünenlerin ya bilgi eksikliklerinden ya da samimi olmadıklarından bu fikirlere sahip olduklarını ifade edebiliriz. Zira bir kimse samimi ise insan hatası sebebiyle ortaya çıkan olumsuzluğu Allah'a yükleyemez/yüklememelidir.

6. Fetret ehli olarak ele alınan ve İslam kültüründe büyük bir ehemmiyete sahip olan Ebeveyni Resulün durumu hususunda, İslam âlimlerinin hassas olmalarının Hz. Peygambere hürmetten kaynaklandığının neticesine vardık.

7. Kendisine ilahi davet tebliğ edilenler ile davetin kendilerine ulaşmadığı veya yanlış bir hal üzere ulaştığı topluluklar dini sorumluluk açısından aynı tutulamayacağı gibi iman bakımından da aynı değillerdir. Dolayısıyla fetret ehlinin sorumlu olduğu inanç esasları;

a. Yüce bir yaratıcının varlığına iman (Allah)

b. Yaratılışın bir gayesi olduğuna iman

c. İnsanın temel gayesinin İnsanı kamil olmak olduğuna iman

şeklinde maddeler halinde sıralamak mümkündür. Meleklerle, Peygamberlere, Kitaplara iman vb. inanç esaslarından ise ilahi tebliğin kendisine ulaştığı topluluklar mesuldür.

Bütün bunlar bizi şu sonuca götürmektedir. İnsan, bu dünya hayatında bir sınav içindedir. Yüce Allah sınavda her bir kulunun başarıya ulaşması için gerekli bilgi ve süreyi vermiştir. Ne var ki insanoğlu dünyanın tatlı yönüne aldanıp sınavı çoğu zaman unutmuştur. Dolayısıyla hakikat bilgisini ya bütünüyle batıl ile değiştirmiş ya da kısmen değiştirerek hayatını yaşamış ve bu şekliyle kendisinden sonraki nesillere aktarmıştır. Bu yüzden kendisinden sonraki nesiller hakikate ulaşmadan batılı hakikat olarak yaşamışlardır. Bu durum, çoğu zaman ilahi hakikatin düşmanları ya da ilahi hakikati anlamaya çalışan kimseler tarafından, İlahi adalet açısından sorgulanan bir problem haline getirilmiştir. Nitekim bu durumun tek müsebbibi insanın kendisi

olduğu halde, suçu kadere veya ilahî kudrete atfetmenin, doğru olmadığı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Asım Efendi, Ahmed. **Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (Okyanusu'l-Basit fi Tercemetü'l-Kamusû'l-Muhit**, çev. Mustafa K. Eyüp T. (TYEK), Cilt: 3, İstanbul, 2013.

Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkâhîr b. Tahîr b. Muhammed et-Temimî. **el Fark Beyne'l-Fırak**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, DİB yay. 9. Baskı, İstanbul, 2011.

Bakıllani, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basri. **et-Takrîb ve'l-İrşad**, nşr. Muhammed es-Seyyid Osman, DKİ, Cilt: 1, Beyrut, 2012.

Beyazizade, Ahmed Efendi. **İmam Azam Ebu Hanife'nin İtikadî Görüşleri**, çev. İlyas Çelebi, İFAV yay. İstanbul, 2017.

- **İşaratü'l-Meram min İbaratü'l-İman**, nşr. Ahmed Ferid Mizyaddin, DKİ, Lübnan, 2007.

- **el-Usulü'l-Münife li'l-İmam Ebu Hanife**, nşr. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), İstanbul, 2017.

Beyhâkî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. **Delâ'ilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetü Ahvâlî Sahibi's-Şeria**, thk. Abdulmutti Emin Kal'acî DKİ yay. Beyrut, 1985, Cilt. 1,

Buhari, Ebu Abdullah Muhammed bin İsmail. **el-Camiu's-Sahih**, çev. Halil Aldemir vd. Beyrut, Sağlam Yay. İstanbul, 2010.

Bursevî, İsmail Hakkı. **Ruhu'l-Beyan**, Çev. İbrahim Tüfekçi, Erkam Yay. İstanbul, 2002.

Cevheri, Ebu Nasr İsmail b. Hammad. **es-Sihah Tâcu'l-Lüğa ve Sihahu'l-Arabiyye**, nşr. Emil Bedi' Ya'kub, DKİ yay. Beyrut. 1999.

Cevzîyye, Ebu Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyum. **Kur'anî Tasavvufun Esasları (Medaricu's-Salikîn)**, çev. Adil Bebek vd. İnsan yay cilt. 2, İstanbul, 2019.

Cezîrî, Abdurrahman. **Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi**, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay, İstanbul, 1989. Cilt. 2, 5.

Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyid Şerif. **et-Ta'rifat**, çev. Abdülaziz Mecid T. Abdurrahman A. Litera Yay. İstanbul, 2014

Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. **el-Akidetu'n-Nizamiyye el-Akidetu'l-Vasıtiyye**, çev. Muhittin Bağçeci, Kitabe Yay. İstanbul, 2016.

Çağrıçı, Mustafa. "Adalet" **DİA**, Cilt: 1, İstanbul 1988.

Çağrıçı, Mustafa. "Hayır" **DİA**, Cilt: 17, İstanbul, 1998.

Develioğlu, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük**, Aydın Kitapevi (AK) Yay. İstanbul, 2013.

Ebu Zehra, Muhammed. **İslâm'da Siyasi İtikâdî Mezhepler Tarihi**, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Osman Eskicioğlu, Yağmur yay. İstanbul, 2013.

Emiroğlu, Hasan Tahsin. **Esbâb-ı Nüzûl (Kuran Ayetlerinin İniş Sebepleri)**, Yasin Yay. İstanbul, 2013.

Eş'ari, Ebu Hasen Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Salim. **el-İbane an Usulu'd-Diyane**, çev. Ramazan Biçer, Gelenek yay. İstanbul, 2016.

- **el-Lümâ (Eş'ari Akaidi)**, Kılıç Aslan Mavil vd. İz Yay. İstanbul, 2017.

- **Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfû'l-Musallin**, (İlk Dönem İslam Mezhepleri), çev. Mehmet Dalkılıç vd. Kabalcı yay. İstanbul, 2010.

Ezdi, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan. **Cemheretu'l-Lüğa**, DKİ Yay, Cilt: 2, Beyrut, 2005.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed. **Medinetu'l-Fadıla**, çev. Yaşar Aydın, Litera Yay. İstanbul, 2018.

-**es-Siyâsetü'l-Medeniyye**, çev. Mehmet S. Aydın vd. Büyüyen ay Yay. İstanbul, 2012.

Fîrûzâbâdî Muhammed b. Yakub b. Muhammed. **Tenviru'l-Mikbas Min Tefsiri İbn Abbas**, çev. Cevher Caduk, İlkharf yay. Cilt 2, İstanbul 2016.

Gazali, Hücetü'l-İslam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. **İ'tikad'da Orta Yol** çev. Osman Demir, Klasik yay. İstanbul, 2012.

-**el-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Esmâ'l-Hüsnâ**, thk. Ahmet Kabanî, DKİ yay. Beyrut, trs.

- **el-Müstasfâ min İlmi Usûl**, çev. H. Yunus Apaydın, Klasik Yay. 3. Baskı Cilt: 1, İstanbul, 2006.

Hamidullah, Muhammed. **İslâm Peygamberi**, çev. Mehmet Yazgan, Beyan yay. 2009.

Heysemi, Ebu'l-Hasen Nureddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman. **Mucemu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevaid**, çev. İlker Mermer, Ocak Yay. 1. Baskı, Cilt: 7, İstanbul, 2015.

Hökelekli, Hayati. "Fıtrat", **DİA**, Cilt: 13, İstanbul 1996.

İbnu'l-Cevzî, Ebu Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. **Zâdu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, çev. Abdulvahap Öztürk, Kahraman yay. Cilt: 4, İstanbul, 2015.

İbnü'l- Esir, Ebu Hasen İzzeddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. **el-Kâmil fi't-Tarih (İslam Tarihi)**, çev. Ahmet Ağırakça, vd. Bahar yay. Cilt: 3, İstanbul 2016.

İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen. **Mücerredü'l-Makâlât**, thk. Daniel Gimaret, Beyrut, 1986.

İbn Hanbel, Ahmed. **el-Müsned**, çev. Hasan Yıldız vd. Ocak Yay. İstanbul, 2014.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. **el-Fasl**, çev. Halil İbrahim Bulut, TYEK Yay. Cilt: 3, İstanbul 2017.

- **el-Usul ve'l-Fürû'**, nşr. Halil İbrahim Bulut vd. DKİ Yay. Beyrut, 2005.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidaa İsmail b. Ömer. **el-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)**, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay. Cilt 2. İstanbul 1994.

-**el-Mu'cemu'l-Kebir**, çev. Abdulvehhab Öztürk, Kahraman Yay. İstanbul, 2017.

İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed. **Sünen-i İbn Mace**, çev. Haydar Hatipoğlu, Ravza Yay. İstanbul, 2012.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukrim. **Lisânu'l-Arab**, nşr. Halil İbrahim Bulut, DKİ, Cilt: 1, 2, 4, Beyrut, 2009.

İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub. **Fevzü'l-Asğar**, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1935.

İbnu'l-Murtaza **Tabakatu'l-Mu'tezile** (Mutezilenin Biyografik Tarihi), çev. Hüseyin Maraz, ed. Hulusi Arslan, İstanbul, 2018.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ**, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi yay 20. Baskı, 2016.

İsfehâni, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Rağib. **Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)**, çev. Abdullah Güneş ve Mehmet Yolcu, Çıra Yay. 3. Baskı, İstanbul, 2012

- **Mukaddimetu'l-Câmi-i't-Tefsir**, çev. Celalettin Divlekci, Rağbet yay. 2011.

Kadı Abdülcebbar, Ebu Hasan. **Şerhu'l-u-Usuli'l-Hamse (Mutezilenin Beş İlkesi)**, Çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TYEK), İstanbul, 2013.

- **el-Muğni**, nşr. İbrahim Medkûr vd. Cilt: 6, Kahire, 1995.

-**Müteşâbihü'l-Kur'an**, Yayınlayan, Adnan Muhammed Zerzûr, Kahire, 1969.

Kaşîfîfu'l-Gita, **Şia Nedir**, çev. Abdullah Ünlü, İstanbul, 1996.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Zeynu'l-İslâm Abdülkerim b. Hevazin. **Kuşeyrî Risalesi**, çev. Selvî, Semerkand yay. 1. Baskı, İstanbul, 2005.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Adl", **DİA**. Cilt: 1, İstanbul, 1988.

Kutluer, İlhan. "Hikmet" **DİA**, Cilt: 17, İstanbul, 1998.

Küleynî, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub. **Ûsûlû'l-Kâfi**, çev. Vahdettin İnce, Ali Taha yay. İstanbul, 2009.

Malik b. Enes, **el-Muvatta**, thk. Muhammed Fuat Abdulbaki, DKİ, Cilt: 1 ve 2, Mısır, ts.

Maturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Mahmûd. **Kitabu't-Tevhid**, Çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yay. İstanbul, 2018.

- **Te'vilâtu'l-Kur'ân Tercümesi**, çev. Mehmet Erdoğan, Bekir Topaloğlu, Cilt: V, Ensar Yayınları, İstanbul, 2016.

Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd. **el-İhtiyâr li-Ta'lili'l-Muhtâr**, trc. Mehmet Keskin, Ravza yay. Cilt: 3 s. 324.

Müslim, İbn Haccac el-Kuşeyrî. **Sahih-i Müslim**, çev. Mehmet Sofuoğlu, İrfan Yay. İstanbul, 2014.

Nebhânî, Kadı Ebu'l-Mehasin Yusuf b. İsmail. **Ebedi Soylular Ehli Beyt**, çev. Yusuf Eğinç, Ocak Yay. 1. Baskı, İstanbul, 2008.

Nemerî, İbn Abdülber. **et-Temhîd Limâ fi'l-Müvatta mine'l-Meâni ve'l-Esânid**, nşr. Mustafa Sumeyde, DKİ Yay, Beyrut, 1998.

Nesefî, Ebû Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. **Bahru'l-Kelam (Maturidî Akidi)** çev. Ramazan Biçer, Gelenek yay. İstanbul, 2010.

- **Tabziratu'l-Edille**, Çev. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, DİB Yay. Cilt: 1, Ankara, 2004.

Nevevi, İmam. **Riyazu's-Salihîn**, çev. Hasan Hüsnü Erdem, DİB yay, Ankara, 8. Baskı, 1992, Cilt: 3, s. 281.

Pezdevi, Sadrü'l-İslam Ebu Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdülkerim. **Ehl-i Sünnet Akaidi (Usûlu'd-Din)**, çev. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay, İstanbul, 2017.

Razi, Ebu Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. **Tefsiri Kebir (Mefâtîhu'l-Gayb)**, çev. Suat Yıldırım, Sadık Kılıç vd. Huzur Yay. Ankara, 2014.

- **el-Mahsul fi İlmi Usûli'l-Fıkıh**, DKİ, Beyrut, Cilt: 1, 2015.

Rıza, Muhammed Reşîd ve Abduh, Muhammed. **Tefsîrü'l-Menâr**, Çev. Mehmet Erdoğan, Ekin Yay. İstanbul, 2017.

Russell, Bertrand. **Neden Hristiyan Değilim (Why I am Not a Christan)**, çev. Ender Gürol, İlke Kitap yay. İstanbul, 1996.

Sâbûnî, Ebu Muhammed Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr. **Mâtûrîdiyye Akaidi (El-Bidaye ve'n-Nihaye)** çev. Bekir Topaloğlu, DİB yay. Ankara, 2005.

Serhindî, İmam-ı Rabbani Ahmet Faruk. **Mektubat-ı Rabbani**, çev. Ali Kara Semerkant yay. İstanbul 2017.

Stott, John R. W. **Romalılara Mektup**, muellif. Pavlus, Haberci yay. İstanbul, 2009.

Süyûtî, **Mesalîkü'l-Hünefâ fi Valide-i Mustafa**, DKİ, Beyrut. trs.

Sülemî, Ebu Abdurrahman Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia. **Tabakatu's-Sûfiyye**, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa Akademi yay. 1. Baskı, İstanbul, 2018.

Şafîi, Muhammed b. İdris. **er-Risale**, çev. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, Diyanet vakfı yay. Ankara 2012. S. 191.

Şehristani, Ebu'l-Feth Tâcûddîn Muhammed b. Abdulkерim b. Ahmed. **el-Milel ve'n-Nihal**, çev. Mustafa Öz, TYEK yay. İstanbul, 2015.

Şeriati, Ali. **Fatima Fatima'dır**, çev. İsmail Babacan, İstanbul, 1990.

Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Fahrüddin Ömer b. Burhaniddin Abdillâh el-Herevi. **Şerhu'l-Akaid en-Nesefi** çev. Süleyman Uludağ, Dergâh yay. 6. Baskı, İstanbul, 2017.

- **Şerhu'l-Makasid**, nşr. İbrahim Şemseddin, DKİ, Cilt: 1, Beyrut, 2011.

Tirmîzî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. **Sünenü't-Tirmizi (el-Cami-u Kebir)**, çev. Abdullah Parlayan, Serhat Yay. Konya, 2007.

Tümer, Günay. "Asli Günah", **DİA**, Cilt: 1, İstanbul, 1988.

Watt, W. Montgomery. **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fırlı, 4. Baskı, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2013.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader" **DİA**, Cilt: 24, İstanbul, 2001.

- "Şer" **DİA**, Cilt: 33, İstanbul, 2010.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. **Hak Dini Kur'an Dili**, Cilt: 5, İstanbul, 2006.

Yurdagür, Metin. ‘‘Fetret’’ **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 12, İstanbul, 1995.

Yüner, Recep. **Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet Ekollerine Göre Allah’ın Adaleti Meselesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Zemahşeri, Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmi. **Keşşaf an Hakâiki Gavamizi’t-Tenzil ve Uyuni’l-Ekavil fî Vucûhi’tTe’vil**, çev. M. Coşkun Ö. Çelik vd. Ekin Yay. Cilt: 3, İstanbul, 2016.

